

BÓKA LÁSZLÓ

IGNOTUS ÉS A MAGYAR KRITIKA

*A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály felolvasó ülésén, 1959. december 21-én
elhangzott előadás*

Kilencven esztendeje, 1869-ben született és tíz esztendeje, 1949-ben halt meg. Hagyatékát épp olyan hűtlen gondatlansággal kezeljük, mint a magyar kritika többi nagyjait, Osvát Ernőét, Schöpflin Aladárét, vagy Ambrus Zoltánét, Király Györgyét. A kettős évforduló alkalma, egy fel nem mért életmű iránti kegyeletes tartozás, a modern magyar irodalom története iránti köteles érdeklődésünk és a mai magyar kritika helyzete egyaránt kötelezővé teszi, hogy hozzákezdjünk Ignotus életművének feldolgozásához.

Ignotus hosszú életpályája során tanítványa, mestere és ellenfele volt a kor legjelentősebb kritikai irányzatainak, alig van jelentős hőse századunk irodalmának, akire fel ne figyelt volna, akiért ne harcolt volna, alig van olyan döntő irodalmi vita, melybe bele ne vetette volna magát. Egy-egy irodalmi korszak ideológiai problematikáját legélesebben a kritikai irodalom tükrözi: a XX. századi magyar irodalom helyes értékelése alig képzelhető el egyik legnagyobb hatású kritikusanak értékelése nélkül.

Ignotus kritikai munkásságának értékelése azért is sürgető feladat, mert van valami visszasság a felszabadulás előtti és a felszabadulás utáni Ignotus-értékelésben.

JULIUS VON FARKAS hirhede, „Az asszimiláció kora a magyar irodalomban. 1867—1914” című munkájában (Budapest, [1939] Magyar Történelmi Társulat. 304 l.) a fajelmélet fasiszta bázisáról utasítja el Ignotust, aki szerinte „vezérségével »kompromittálta« az új magyar irodalom halálos igazságait” (88. l.), aki azok közé tartozik, akik igen sokat ártottak a magyar nyelvnek (147. l.), aki nem értette meg az új irodalom belső lényegét (254. l.). Mi sem jellemzi jobban Farkas álláspontját, mint az, ahogy Ignotus Adyért és a Nyugatért vívott harcát jellemzi: „Rákosi-Kremser és Ignotus-Veigelsberg magyaráztatják egymásnak, mi az igazi nemzeti irodalom, és még nagy szerencsénk, hogy a költők nem tették le undorodva a tollat, hanem — nagyrészt oda se figyelve — daloltak tovább, amint géniuszuktól megszállottan dalolniuk adatott” (250. l.). PINTÉR JENŐ irodalomtörténetének nyolcadik kötetében (A magyar irodalom története a XX. század első har-

madában. Budapest, 1941. Franklin. I. II. 1420. l.) az álobjektív elismerésen hamarosan úrrá lesz fajgyűlölete. „Tehetségének két súlyosan sebezhető pontja: kritikátlan zsidóimádása és kusza mondatszövése” (274. l.) — írja. Bőven idézi Ignotust, sanda értetlenséggel Ady ellen fordítva Ignotus elismerő szavait. VÁRKONYI NÁNDOR „Az újabb magyar irodalom. 1880—1940” című munkájában (Budapest, 1942. Szukits. 580. l.), jóllehet olykor vissza-vissza-cseng művében valami hajdani, a Nyugat-mozgalom felé hajbókoló nézeteiből, Julius von Farkas-i korszerűséggel traktál Ignotusról. Megállapítja, hogy „semmi valódi teremtő erő nem lakozik benne... nem is költő alapjában véve...” (177. l.). Szerinte „Hatvány Lajos, Fenyő Miksa, Ignotus a polgári-zsidó radikalizmus megtestesítői voltak” (178. l.), de annak is rosszak, amint ezt, Németh Lászlót idézve, megállapítja: „Mit mutat épp az Ignotusék rohama? Hiába volt az óriási számbeli fölény: a zsidó irodalom lemaradt”. (179. l.). FÉJA GÉZA pedig már úgy írta meg „Nagy vállalkozások kora. A magyar irodalom története 1867-től napjainkig” című munkáját (Budapest, 1943. Magyar Élet. 428. l.), hogy abban Ignotust meg sem említi.

Így fogyott el Ignotus körül a levegő a hitleri járszalagra került magyar kulturális életben. Az azonban már alig érthető és menthető, hogy felszabadulás utáni szakirodalmunkban is oly mostohán bánik emlékével az a néhány irodalomtörténész és kritikus, aki egyáltalán megemlíti nevét. Mintha RÉVAI JÓZSEF alapvető Ady-tanulmányának néhány fanyalgó szava Ignotusról predominálta volna Ignotus értékelését. HORVÁTH MÁRTON „József Attila költészete” című tanulmányában (Lobogónk Petőfi. Budapest, 1950. Szikra. 34—35. l.) azzal magyarázza Ignotus elragadtatását József Attila iránt, hogy József Attila „Tiszta szívvel” című versében ahhoz a lázadáshoz jutott, mely a „kispolgári lázadók” fejlődésének legmagasabb szintje volt, „ahhoz a kispolgári lázadáshoz, nihilizmushoz... és eljut az anarchia látszólagos szabadságáig”. Sajnos, hiába keresem Ignotus szövegében a kispolgári lázadásnak, a nihilizmusnak, az anarchikus magatartásnak feldicsérését. A „Vers és verselés” című cikkben a formabontó verselés és a zárt formájú, zenei hatású verselés sorsának alakulásáról ír s ezt állapítja meg: „Előre lehet látni és várni, hogy ezek után az ellentétek át is fognak csapni egymásba, — hogy a vers most egy darabig megfürdik a verstelenségben, hogy később üdén, frissen, és sokat tanultan térjen vissza megint csak a verselt vershez. Mint ahogy... a képirás a kubizmuson s expresszionizmuson át tért vissza a realizmus-hoz, sőt az akadémiahoz, s az atonális zene máris kezd kacérkodni a régimódi zárt melódiával” (Nyugat, 1926. szeptember 16. 469. l.). Ezután tér rá József Attilára s írja, hogy „Ennek szeretem, lelkemben dédelgetem, simogatom, dűnnyögöm és mormolgotom egy versét... Gyönyörű szép — s ez a vers nem lett, nem lehetett volna meg, ha előtte nincs népdal és expresszió, verses vers és szóval mondó vers. Íme, a verses vers visszatértét nem is kell kivárni, mert mire megjósoltam, már el is következett” (uo.). Ha van a szavaknak

értelme, akkor nyilvánvaló, hogy Ignotus annak örül, hogy verstani, versfejlődési elméletét József Attila versének formája igazolja, nem pedig a vers ideológiájának. Notandum: én a Tiszta szívvel-t nem is tartom nihilista, anarchista módon lázadó versnek. De ettől függetlenül, majd minden József Attila-tanulmány elismétli Horváth Márton tételét Ignotusról s az általános gimnáziumok IV. osztálya számára kiadott magyar irodalomtörténeti tankönyv 1959-ben megjelent nyolcadik kiadása említést sem tesz az Adyért harcoló, a József Attilát elsőik közt népszerűsítő Ignotusról, a Nyugat egyik alapítójáról, Ady- és József Attila-versek ihletőjéről.

Ezen a méltánytalan helyzeten nem sokat változtat KOMLÓS ALADÁR „A magyar költészet Petőfitől Adyig” című munkája (Budapest, 1959. Gondolat. 524. l.) sem, jóllehet Komlós a tárgyilagos értékelés igényével foglalkozik Ignotus jelentőségével. Könyvének szerkezetében nem lelnek helyet az irodalmi jelenségek. Ilyen kategóriái vannak: Írósors és romantika, A gondolat és a hangulat költői, Az erotika költői, A nagyváros költői, — ez utóbbiba sorolja Ignotust és a „szocialista költőket”, kik között egy kategóriába kerül Csizmadia Sándor és Komjáthy Jenő! Ignotus ideológiai álláspontját viszont így határozza meg: „1867 után, mint tudjuk, addig esenevész osztályok izmosodtak meg a magyar társadalomban s idegen eredetű tömegek olvadtak a magyarságba. Az uralkodó politika ennek ellenére azt követelte, hogy az irodalom a törzsökös magyarság földbirtokos rétegének felfogásához és ízléséhez alkalmazkodjék. A századvég irodalmát, melyben már megszólalt az egyre erősebb városi polgárság és proletariátus és a magyar és zsidó elit egymást átjáró szelleme, gúzsba kötötte ez a követelés. Szabadságharera volt szükség ellene, és Ignotus e szabadságharc legjobb katonája volt... Ignotust a liberalizmus feltétlen hívévé individualista meggyőződése tette” (401. l.). Ebben az át nem gondolt koncepcióban s ebben a fogalomkörben nem alakulhat ki Ignotus munkásságának helyes értékelése, nem kerülhet sor gazdag személyisége valóságghú ábrázolására. — Azoknak a cikkeknek pedig, melyek Ignotus hazatérése és halála körül megjelentek, jellegüknél fogva sem lehetett perdöntő szerepük Ignotus értékelésében. Legtöbbit még mindig a szubjektív kortársi emlékezések mondanak róla, ha nem is valószínűs értékről, de arról a hatásról, melyet korára tett.

Mindezt azért tartottam szükségesnek leszögezni, hogy érzékeltessem munkám nehézségét s mentegessem kísérletem előre látható fogyatékoságait. Megdöbbenő élményem az, hogy a közelmúlt alakjairól épp oly nehezen szerezhethünk objektív ismereteket, mint messzi századok ködbevesző hőseiről: az adatok kvantitatív különbségét áthidalja a közöny és elfogultság minden korban intenzív jelenléte.

A felszabadulás előtti jobboldali értékelés irritáltsága persze nem azt teszi feladatunkká, hogy mindenáron rehabilitáljuk Ignotust: a mesterségesen felszított fajgyűlölet dühe vak düh volt, s csak felszítóit minősíti, nem

azokat, akikre irányult. A mi feladatunk az, hogy letöröljük értelmetlen rúnáikat s megkíséreljünk olyan szavakat róni Ignotus emléktáblájára, melyek valóságos értékeit, valóságos hibáinak példáját örökítik meg.

Teljes pályaképet egyelőre nem lehet rajzolni róla, életrajzának fehér foltjait csak most kezdtük el térképezni. De életútjának első, sok mindent meghatározó élményeiről van azért némi fogalmunk.

Ignotus 1869 november 2-án született Pesten. Nyiladozó értelme először mégsem a fővárosi élet élményeit rengezi, gyermekkorát, kisdíák korát nem Pesten tölti. Kiskőrösön, Petőfi szülőfalujában kezdi tanulmányait, hol a jellegzetes alföldi tájban azoknak a nógrádi, hontmegyei, nyitrai, túróci telepéseknek utódai élnek, kiket a XVIII. század második évtizedében telepítettek ide. Innen kerül Kecskemétre, Katona József városába, ahol Jókai Mór diákoskodott s hol a várost körítő puszták (Szentlőrinc, Szentkirály, Kerekegyháza, Ágasegyház) valaha virágzó, népes községek voltak s a török-dúlás épp úgy elnéptelenítette őket, mint Kiskőröst. Él ugyan itt a hajdani nagyuraknak — Hunyadiaknak, Káthayaknak, Peróknak, Patócsyaknak — emléke, de a város császári birtok volt, privilégiumai s az istenek láthatatlan messzeségében élő koronás gazda távolléte következtében nem a jobbágyi hagyomány rögződött meg benne, hanem valamiféle mesteremberi, polgári demokráciáé. Homokpuszták és zsíros, fekete földek, szántók és szőlők, rétek és erdők találkozoja Kecskemét, aminthogy a katolicizmusnak, kálvinizmusnak és a zsidó egyháznak is egyként erős bástyája. Már a múlt század húszas éveiben is tekintélyes számú magyar nevű zsidó él Kecskeméten, ami arra mutat, hogy érzelmi maguktartása, társadalmi befogadásuk itt megelőzi közjogi helyzetük rendezését. Kecskemétről — átmeneti pesti tartózkodás után — egy másik, nagy hagyományú, de más jellegű polgárvárosba kerül, a Sáros megyei Eperjesre. Még látja a várost övező kőfalak, várárkok nyomait, a Szent Miklós templom csúcsíveit. Eperjes megyeszékhely és görög katolikus püspökség székhelye, de erős evangélikus bázis is. A szász polgárság számon tartja a királyi privilégiumokat, melyek Nagy Lajos óta olyan erősek, mint talán csak a budai polgároké. Eleven történeti tudatként él itt, hogy meglakta a várost Mátyás király, hogy Habsburgok és lengyel hercegek versengtek Eperjesért, hogy Bethlen, Thököly, Rákóczi városává lett, hogy Caraffa pusztította, de az is, hogy valaha Kassa helyett Eperjes volt a felső-magyarországi ipar és kereskedelem központja, hogy az eperjesi posztó, az eperjesi vászon, az eperjesi ser nemzetközi piacok árucikke volt s a sóvári bányászat kezükön virágzott fel. A Tarcza folyócska, melynek partján épült Eperjes, vadáradású hegyi folyó, az Ondava, a Topolya testvére s az őszi szél, a téli hófúvás az Eperjes—tokaji hegylánc romantikus, torlott kőzetű hegyei felől szakad a városra s rejti el a bújdosó piros-eszímák és a bepólyált lábú csempész-lovak nyomát. Az eperjesi zsidóság azzal büszkélkedik, hogy az Árpádok kora óta él e városban, de fájdalmas emlékezéssel

őrzik az orkutai vérvád vádlottainak kínváltását, egyikük kínhalálát, kiűzetésük emlékét. Mikor Ignotus Eperjesen diákoskodik, még ismeri Holländer Leó rabbit, aki 48-ban a komáromi vár főintendánsa volt honvéd-őrnagyi rangban és hallja a suttogó legendát Schiller-Szinessy Salamonról, Holländer elődjéről, aki 48-ban utásznak állt, aki a szőregi hídnál megakadályozta az osztrák sereg átkelését s aki legendás körülmények közt, sebesülten szökött meg az osztrák börtönből s mint a cambridge-i egyetemnek magántanára akkortájt dolgozott a világhírű cambridge-i héber kézirat-katalóguson. A nagy magyar alföld és az északi gyepű tájlelékei, az ízes ö-ző tájnyelv és a nemzetiségek keveredésének bábeli zavara, a magyar történelem és a magyar irodalom kegyhelyeinek mondavilága és a gheztől kiszabaduló, megmagyarosodó zsidóság naiv bizakodása az első emlékei.

Így, ilyen élményekkel kerül, mint koraérett, eszmélkedő, gondolkodó kamasz Pestre, 1883 őszén végképp. Ekkor nő ki a gyerekkori olvasmányokból s kezdi olvasni a „modern” élő írókat. 1883—84-ben jelenik meg Kiss József költeményeinek két egymást követő gyűjteményes kiadása, 1884-ben arat országos sikert a „Mese a varrógépről”. 1882—83-tól fordítják az országgyűlési karcolatok Mikszáth íróművészetére a közfigyelmet s ekkor nyúl vissza az országos érdeklődés a Tót atyafiakhoz és a Jó palócokhoz: Kiss József és Mikszáth Kálmán sikerének „tudomásul vétele volt első modern irodalmi benyomásom” — írja Önéletrajzában (Az Érdekes Újság Dekameronja. Szerk. Kabos Ede. Budapest, 1913. Légrády. I. 97. l.). Ma már világosan látjuk, hogy a nyolcvanas évek derekán nem orientálódhatott volna jobban az, akinek útja Adyhoz, Móricz Zsigmondhoz vezet.

Ekkor már, a kamasz-fiú emberi-eszmény-kereső ösztönével, megleli első mestereit is. Elsősorban apjában, s két tanárában.

Apja, akit Önéletrajzában „ragyogó és szigorú stilisztá”-nak nevez (ih. 98. l.), a századforduló egyik jellegzetes publicistája, akivel érdemes lenne a magyar sajtótörténet művelőinek foglalkozni. Veigelsberg Leó 1846. január 18-án született Nagy-Boldogasszonyban, iskoláit Kiskőrösön és Budán végezte, orvostanhallgató volt Bécsben, majd Kecskeméten lett a zsidó iskola tanítója. Egy vidéki felekezeti iskola tanítójának nem könnyű kitűnni, rá azért figyelnek fel, mert a prágai Politik című lapba széles áttekintésről tanúskodó, rendkívül tárgyilagos ismertető cikkeket ír a kiegyezés útjára lépett Magyarországról. Mikor Horn Ede hazatér az emigrációból s megindítja a Neuer Freier Lloydot, maga mellé veszi. Horn Edével való kapcsolata a kisszerű viszonyok közt élő és puritán vidéki tanító emberi és politikai fejlődésére nagy hatást tesz. Horn Ede, aki rabbiból lett Klapka tábori lelkésze, aki megjárta az emigráció lipcei, brüsszeli és párizsi állomásait, aki a Journal des Débats munkatársa, a L'Avenir egyik alapítója lett s hazatérte után hamarosan kereskedelmi államtitkárhelyettesnek hívták meg, egy színvonalasabb, modernebb közgazdasági tájékozódásnak volt inaugurálója

hazánkban s az egyoldalú osztrák-német orientációból kitörve a tágabb horizontú szemléletet képviselte. Az ő keze alatt lett Veigelsberg Leó igazán jelentős publicistává. Horn lapjától a Neues Pester Journalhoz került, majd a Pester Lloydnak lett vezércikkírója, később főszerkesztője. Kettősponttal jelzett cikkei ma megrendítő olvasmányok: a dualizmus korának árnyaltabb megismerését szolgálják s a magyar polgárosodási törekvések belső ellentmondásai bontakoznak ki belőlük. Veigelsberg Leó útját belső szakmai siker és hivatalos elismerés koronázta, a Budapesti Újságírók Egyesületének alelnöke volt, a bécsi udvar a magyar kormány egyetértésével a III. osztályú Vaskorona-renddel tüntette ki, — ma sem egészen érthető, mi kergette sikerei tetőpontján, 1907. október 31-én az öngyilkos halálba. Ha a stílus puritanizmusát, a nemes szerénységet nem is, de a tágas világpolitikai horizontot, a pártpolitikai harcok felszíne alatt dúló valóságos gazdasági és társadalmi harcok ismeretére való törekvést tőle örökölte Ignotus. S apjának pályafutása, sikerei megerősítették a liberális politikához fűződő illúzióiban.

Tanárai közül kettő tett rá elhatározó hatást: Böhm Károly és Lehr Albert. (Egyébként érdemes felfigyelni arra, hogy első írói és emberi eszményei mennyire egy kor szülöttei, — Kiss József 1843-ban, Lehr Albert 1844-ben, apja és Böhm Károly 1846-ban, Mikszáth Kálmán 1849-ben születtek.)

Böhm Károly, a szegényes magyar filozófiai irodalom egyik legjelentősebb alakja, 1883-ban kezdi közzétenni egyetlen, csonkán maradt, mégis jelentős filozófiai rendszerét, „Az ember és világá”-t. Ez a mű, Böhm Károly egész munkássága, azt a sajátos folyamatot jelképezi, hogy az uralkodó pozitívizmus pozíciója hogyan rendül meg, milyen nehezen tudnak elszakadni tőle a századforduló gondolkodói, hogyan keresik egy új-kantianizmuson keresztül a kiutat, hogyan próbálnak kompromisszumot kötni Comte és Kant tanításainak egyesítésével s hogyan lesz ez a kompromisszum egy új filozófiai idealizmus alapjává. Hogy Böhm Károly filozófiája merre vezetett, azt követőin mérhetjük le, — elég, ha megemlítem a zsákutcába jutott Tankó Béla, a szellemtörténetet propagáló Bartók György, a progresszív pedagógia útján megtorpant Imre Sándor, a pozitívizmusból a vallásfilozófia útjára áttévedő Ravasz László és Pauler Ákos és a merész eszmei bátorság kritikus útjáról Imrédy Béla csodaszarvas mozgalmáig zuhanó Makkai Sándor nevét. A kisdíák Ignotus számára Böhm Károly a filozófia s főként a lélektan iránti érdeklődést jelentette — a filozofikus kulturális életünkben nem gyakori jelenség! — s valami sajátos vonzódást ahhoz a racionalizmushoz, mely Böhm Károly axiológiáját szembeállítja filozófiai rendszerének egészével.

Az irodalmi kritikus Ignotus legtöbbet Lehr Alberttől kapott. Lehr Albert sokáig egymaga képviselte irodalmunkban azt a módszert, mely a francia irodalomismeret általános módszere, a szövegelemzés, a szövegek nyelvi és stilisztikai elemzése. 1882-ben jelent meg Lehr Albert szövegelemző-

jegyzetekkel ellátott Toldi-kiadása, az Arany-filológia alapvető munkája. E nagyszerű munka módszerével tanította tanítványait is arra, hogy az irodalom-értés alapja a teljes nyelvi megértés, hogy a költői kifejezéseket történeti kialakulásukban, a költői hagyomány és a népköltészet összefüggésében lehet mélyrehatóan elemezni. Lehr Albertra azért néztek fel áhitattal tanítványai, mert tudták, hogy Arany-magyarázatait Arany János elismerése hitelesítette s bámulatba ejtette őket, ahogy egy-egy irodalmi szöveget elemezve, a Lehr-család tagjaira oly jellemző memóriával ontotta az irodalom-történeti, népköltészeti analógiákat, a nyelvtörténet és a népnyelv adatait.

És Böhm Károly eszmei világa nem ismerte az antiszemitizmust, Lehr Albert tehetség-tisztelete a felekezeti iskola légkörében sem engedett a vallásifaji elfogultságnak. Támogatta Ignotus első költői szárnypróbálgatásait, aminthogy később ő csinált önképzőköri elnököt a Nyugat másik vezető egyéniségéből, Fenyő Miksából.

Joghallgató lett Budapesten, majd hamarosan sikeres költő és népszerű, rangos publicista, a haladó polgári újságírás és a haladó, irodalmunk megújulásáért küzdő irodalmi kritika számon tartott, növekvő tekintélyű harcosa. Megjárta a világot Konstantinápolytól New Yorkig, Belgrádtól Berlinig, Bécestől Párizsig, de két ember elhatározó barátságán — Pikler Gyulához és Ferenczi Sándorhoz fűződő kapcsolatán — kívül, csak olvasmányai nevelik. Alapélményei, a polgárosodó Magyarország, mely a megmagyarosodó zsidóságot kiszabadítani látszik a ghetéből, a liberalizmus ideológiája egyfelől, a történelmi táj, a magyar nyelv és irodalom, igényes mesterek példája másfelől, úgy meghatározzák további fejlődését, hogy a nagy történelmi megrázkódtatásokra is ezek alapján reagál. Ha a gazdasági és társadalmi valóság rácafol eszményeire, nem a polgárságba vetett hitét, nem a liberalizmus eszményeihez fűződő meggyőződését veszti el, ha szembe találkozik a növekvő munkásmozgalom jogos követeléseivel, ha rádöbben a marxizmus tételeinek igazára, nem lép előre, nem keres magának új helyet a világban. A kiábrándító élményekre azzal felel, hogy nem tartja eléggé liberálisnak a polgárságot, az osztályharc kieleződésére pedig azzal, hogy liberálisan ki akarja tágítani a polgárosodás területét, be akarja fogadni a polgárságba a munkásosztályt, egyeztetni akarja a reformistává szelídített Marx tanításait a klasszikus liberalizmus tanításaival. Cinizmussal, morális eklekticizmussal vádolják, holott ő talán az utolsó naivul hűséges híve a liberalizmusnak, az utolsó jóhiszemű polgár: erényeinek forrása s munkás-ságának korlátozója következetes liberalizmusa.

Liberalizmusa teszi olyan fogékonyan befogadó szellemmé, mint gondolkodót és kritikust, a polgárosodás programja állítja csatasorba minden antifeudális, haladó mozgalom pártján, de liberalizmusa teszi harképtelenné mindvalahányszor, ha a haladó mozgalmak túllépik a békés polgári fejlődés korlátait. Hogy nem züllik le 1917 után úgy, mint a polgári osztály-

bázison álló írástudók legtöbbször, azt mélységes hazaszeretetének, józan racionalizmusának, emberi tisztességének köszönheti. Visszás, ellentmondásokkal terhelt írói és emberi figurája nemcsak annak példája, hogyan rontja, korlátozza a jelentős tehetségek fejlődését a hanyatló polgári világ reaktív ideológiája, de azt is, hogy az idejétmúlt ideológiáknak nem adhatja oda magát maradéktalan teljességgel az igazi tehetség, hogy embersége, hazaszeretete, értelme visszafogja a teljes szellemi elhanyagolástól.

A továbbiak megértése céljából hadd mondjak erre néhány példát.

Ignotus a teljes írói szabadság híve, aki azt vallja, hogy az író senki és semmi nem kényszerítheti alkotásra, nem irányíthatja, nem befolyásolhatja, nem ösztönözheti semmiféle cél érdekében. Ezt fejtegeti, tételbe foglalja egész kritikai munkássága során. Ám 1918 novemberében, az októberi forradalom győzelme után, de az elvesztett háborút követő, sokasodó baljós jelek válságtudatában, felkeresi Ady Endrét, kinek rettegve várják már végső elborulását, halálát. És ekkor Ignotus papírt ad Adynak, ceruzát kényszerít a kezébe. „Első versét nem tudom, nem emlékszem rá, nem figyeltem” — írja. — „De az utolsót én váltottam, szedtem, kényszerítettem ki belőle, a vallás rosszhiszeműségével. Tudtam, hogy vége, szorongattam a kezét, s éreztem, hogy már a keze is dadog. De bíztam dadogásában, — a Pythia is dadogott. Emlékeztem Vörösmarty utolsó, félbemaradt, a feloszlás szívárványától zománcos versére, az öreg magyar költőről, kinek fáradt vállairól vén gúnyája lekopott. Forradalom volt, az ő forradalma, az Adyé, s nemzeti szerencsétlenség, mely az ő prófétaságát igazolta. S csakugyan megírta a verset...” (Nyugat, XII, 4—5. sz. 223. l.).

Ne tapossatok rajta nagyon,
Ne tiporjatok rajta nagyon,
Vér-vesztes, szegény szép szívünkön,
Ki, íme száguldani akar.

Baljóslatú, bús nép a magyar.
Forradalomban élt s ránk hozták
Gyógyítónak a Háborút, a Rémet
Sírjukban is megátkozott gazok.

Tompán zúgnak a kaszárnyáink,
Oh, mennyi vérrel emlékezők,
Oh, szörnyű gyászoló kripták,
Ravatal előttetek, ravatal.

Mi voltunk a földnek bolondja,
Elhasznált szegény magyarok,
És most jöjjetek, győztesek!
Üdvözet a győzőnek.

A liberális Ignotust még utólag is gyötri a lelkiösmeret, hogy „a vallás rosszhiszeműségével” beleavatkozott egy életműbe, mikor Adyból, aki ekkor már egy dedikációt sem tudott hibátlan leírni, kikínózta ezt a verset. De Ignotus, a hazafi, tudta, hogy most szólni kell, hogy Adynak kell szólni s megszületett a vallomás, mely mindörökre lehetetlenné tette, hogy Ady forradalmi meggyőződését, háború ellenességének igazi okát meghamisítsák, hogy beállítsák a Tisza István-síratók közé, hogy hazaszeretetét ellentétbe állítsák forradalmiságával.

A liberális Ignotus a polgári irodalmat tartja az irodalom csúcsának s ő, aki Mikszáth-tól indult el és Arany Jánostól, nemcsak Ady költő-forradalma mellé áll, de Marcel Proust hódolatáig is eljut. Ám amikor az irodalom letér a reális ábrázolás útjáról, amikor az értelem rendjét feladja az ösztönök félhomályos gomolya, a szabad asszociációk szeszélye kedvéért, a racionalista Ignotus vakká és süketté válik s majdnem értetlenné, de nem enged. Így vall erről: „jól esik, hogy sem a Joyce asszociatív bukfacezésének nem dőltem be, s menten észrevettem, hogy azért vallja műfajának a locsogást, mert nincs mondanivalója, sem nem bolondítottam s tolattam el magamat, egy percre sem, a Hendrik de Man szellemtudományos szógomolyai által a Ricardo s a Marx szociológiájának nyugodt és biztos matematikájától” (Az új könyvek könyve. Szerk. Kóhalmi Béla. Budapest, 1937. Gergely R. kiadása. 25. l.).

Ignotus liberális individualizmusát emberi tisztessége szabályozta. Kényes és gögös ember volt s érthető módon őt is sértette Ady hirhedt cikke, „A duk-duk-affér”. Ám ő az elsők közt volt, akik Adynak pallót vetettek, hogy a tévútról visszatérhessen. „Drága Bandim, — írja 1908 november 26-i levelében — hagyd már a fenébe ezt a duk-duk-affért s ebbe a hírlapi polémiákat is beleértem. Eleve furesálltam, hogy komoly és érdemes férfiak egy percre is magukra vehették, hogy őket akartad lerázni magadról s csak a tétel kedvéért mondom, hogy még ez az eset sem változtatna azon az irodalmi kötelességükön, melynek érzéséből a te költészeted polgárjogáért küzdöttek... Neked, s ezt a jövőre mondom, semmi kötelességed nincs azok iránt, akik ezt az irodalmi kötelességet érezték...” (Ady Endre válogatott levelei. Budapest, 1956. Szépirodalmi Könyvkiadó. 225. l.). Szélsőséges individualizmusát kötelességérzete korlátozta s az tette elviselhetővé, hogy a személyiség korlátlan jogait elsősorban nem a maga számára, hanem Ady Endre számára követelte.

Ignotus, ez az inkarnált liberális gondolkodó, egyik legmeggyőzőbb példája annak, hogy a huszadik században a liberalizmus tarthatatlan pozíció. Ezt ő maga is érzi és amikor 1936-ban meg akarja határozni világnézetét, azt *liberális materializmusnak* nevezi, s ebben a meghatározásban a materializmus a jelzett szó (Az új könyvek könyve. 26. l.).

Hogyan jutott erre az álláspontra?

Liberalizmusának alapvető tételeit három döntő olvasmány-élménye jellemzi. „Az első” — mint ő maga írja — „a Montesquieu »Lettres Persanes«-ja s »Esprit des Lois«-ja, mely a legutóbbi történetek világánál kivált kísértetiesen látta meg már *akkor* az uralmak keletkezését s az uraság természetét” (Az új könyvek könyve. 25—26. l.). A Perzsa levelekben inkább írói, kritikusi magatartásának kereshetjük forrását; a frivolság határát súroló ironia, mely éles társadalomkritikát, erkölcsi felháborodást csempész csevegő hangon az olvasó szívébe, nem idegen Ignotus stílusától. De sokkal mélyebben hat rá a Törvények szelleme, melyben olykor a felvilágosodás legmerészebb eszméi villannak föl egy olyan mindent megértő, hűvös és tétlen objektivitás hangján, mely már nem stílus-játék, hanem egy minden forradalmiságtól távol álló, szemlélődő nagyúr magatartása. A fennálló rendszer bírálata, forradalmi szándék nélkül, egy vádbeszéd, mely a végén nem ítéletet kér, hanem azt mondja ki, hogy „hát ilyen a világ!” — nem csoda, hogy Rousseau-ból plebejus indulatok váltott ki. A másik David Ricardo, a politikai gazdaságtan nagy megalapozója, Marx egyik legnagyobb hatású inspirátora, aki a gazdasági élet tanulmányozása során eljut az osztály-ellentétek felismeréséig, de ezeket csak mérsékelhetőknak véli, mivel a kialakuló kapitalizmus osztály-ellentéteit, magát a kapitalizmust örök gazdasági törvények betelésének látja. Pontos helyzetkép, forradalmi konzekvenciák nélkül, — ugyanaz az állásfoglalás, mint Montesquieué. A harmadik John Stuart Mill, kinek „On liberty”-jéről azt írja Ignotus, hogy abból megtanulta: „a szabadság fegyelem, s körmének és fogának kell lenni” (uo.). De milyen szabadság fegyelmet kínálja Mill, aki a társadalmi egyensúlyt a kapitalizmus és a szocializmus kompromisszumában keresi! Mill elképzelései a szabadságról, a fasiszmus korában, csak jóhiszeműségben s módszerben különböznek attól, amit az imperializmus szánt a világnak, principális különbség nincs köztük. A kompromisszum a kapitalizmus védelmét jelenti. Montesquieu, Ricardo, ha maguk nem voltak is forradalmárok, elég eredeti szempontot adtak a forradalmi elméletek számára. Mill még csak nem is eredeti, hanem Ricardo-epigon. Ez a liberálizmus csak a feudalizmus ellen harci lobogó. Szenvtelenségével, kompromisszumra való hajlamával csak a kapitalizmus horizontjáig lát, vezet.

A marxizmus a maga tisztaságában és teljességében sohasem hatott Ignotusra — Marx és Ricardo benne mindig minőségi egységben él és a leninizmustól mindvégig idegen marad —, jóllehet nemcsak nem hagyták érintetlenül, de serkentőleg hatottak fejlődésére azok az elméletek, melyek a marxizmustól elválaszthatatlanok, ha nem is marxisták. A felvilágosodás eszmevilágából kiinduló gondolkodásmódja természetesen vezeti el a materializmushoz. Különösen két mű hatott rá ösztönzően. Az egyik Friedrich Albert Lange „Geschichte des Materialismus”-a (1866). Langet megszoktuk annak az éles kritikának reflektorában látni, melyet „Die Arbeiterfrage in ihrer Bedeutung für Gegenwart und Zukunft” című munkájáért Engelstől és

Marxtól kapott 1865-ben, illetve 1870-ben s műveire azzal a bizalmatlansággal gondolunk, mely meg is illeti a koronként feléledő neokantiánus mozgalmak gondolkodóit. Ám a materializmus történetéről írott munkája, jóllehet idealista kritikával, de mégis csak eladdig ismeretlen teljességgel ismereti a materialista gondolkodás történetét s felveti a tudomány egységének gondolatát, mely — akarva-akaratlanul — a dualista szemlélet elleni hatásos támadás (uo.). Ignotust ez a mű éppenúgy a materializmus jelentőségének felismerése felé vezette, mint Julius Lippert nagy műve, „Christenthum, Volksglaube und Volksbrauch. Geschichtliche Entwicklung ihres Vorstellungsinhaltes” (1882), mely nemesak azzal hatott rá, hogy a vallásos hiedelmeket történeti fejlődésükben tárgyalja s így kiszabadítja a természetfeletti kinyilatkoztatás világából, de bizonyára azzal is, hogy Lippert szerint szemiták, árják, mongolok, négerek vallási hiedelmei korántsem állnak egymástól olyan távol, mint ahogy azok gondolták, akik egy bizonyos szemita és árja antagonizmusban gondolkodtak. Messze van ma már tőlünk Lippert „lélek-kultusz” elmélete, de bizonyos, hogy munkája nagy hatással volt a tudományos gondolkodás felszabadítóira és Ignotus élete döntő olvasmányai közé sorolja (Könyvek könyve. Budapest, 1918. Lantos. 158. l.).

Hogy nem vált történelmi materialistává, azt eléggé bizonyítja az az elhatározó hatás, melyet Sigmund Freud tanításai tettek rá s melynek elmélyítésében olyan nagy szerep jutott egyik barátjának, Ferenczi Sándornak, Freud legtúlzóbb magyar tanítványának, de hogy az egyoldalú, úgynevezett „szellemtudományos” gondolkodástól eltérítették mesterei, azt nyilvánvalóvá teszi az a szenvedélyes érdeklődés, mellyel Einstein és Planck tanításait kísérte és az a hatás, mellyel Eduard Spengler tanításait olvasta. „Olyan olvasmány-élményem, mint a háború előtt volt *Freud*, később *Einstein*, vagyis amely után másképp láttam volna a világot, mint előtte, 1918 óta nem akadt” — írja Az új könyvek könyvé-ben (1936) —. „...a legtöbb könyv, mi körül tavaly lelkendeztek, idénre csakugyan tavalyi hó lett, nekem nem kellett sajnálnom, hogy kevés ráérő órát erre fecsekeltem volna, s ehelyett olvashattam, amik nem csálnak s értéktelenednek: adatokat, adatokat, adatokat. Egy kivételt azonban kell tennem: s ez *Spengler* volt. Nem ugyan akképp, mint az *igaziak*, vagyis, hogy amit tanít, az további életemre vérembe ment volna át... Hanem mint — számomra egyetlen ismert — példája annak, miképp lehet egy roppant gondolati munkának s rendszernek talán egy mondatát vagy tételét sem osztani, de majd mindegyiktől venni valami hatást, tovább indulást s új gondolkodásra való serkentést” (Az új könyvek könyve. 24. l.).

Így néz ki Ignotus „liberális materializmusa”, ezek az ideológiai alapjai. Materializmusnak bizony nem materializmus, liberalizmusnak pedig megrendült, bomló liberalizmus már, de bomlásában benne esírázik s keres utat valami egészséges mag is.

Ady Endre, az Új versek megjelenése előtt, kritikát írt Ignotus Olvasás közben című kötetéről. Ebben egyhelyütt így ír: „Fiatalok s már nem éppen fiatalok, magyarok és újak, gyakran siránkozunk egymás között: — De hát voltaképpen kinek írunk? Akinek éppen akkor helyén van a lelke, meghatótan s komolyan adja meg a választ: — Hát egyelőre Ignotusnak. Nagy közönség ő s érdemes neki írni. És remegünk a Vasálarctól, az elvonult, fiatal Névtelentől. És ha írunk, szeméit érezzük az írásunk fölött. Vajon tetszik-e neki ez a mi nagy hódolásunk? Alighanem lenéz bennünket érte. De megérti, mert megérteni senki sem tud úgy ma a magyar katakombák félnék világában, mint ő. És az ő megállapításaiból, a Névtelen megállapításaiból, sok neves magyar fog még valaha élélni” (Vallomások és tanulmányok. Magyar és külföldi irodalom. Budapest, 1944. Athenaeum. 156—157. l.).

Ady itt valami nagyon lényegesre tapint rá: „mert megérteni senki sem tud úgy... mint ő”. Abból, amit Ignotus liberalizmusáról mondottunk, ez a kritikus magatartás következik. A Montesquieu-tanítvány Ignotus ezzel a megértéssel, az erre való készséggel kapott rendkívüli szerepet Ady és a Nyugat-mozgalom tagjainak felléptekor. Ennek a megértő készségnek nagyobb jelentősége volt akkor, mint akár azoknak a harcolóknak, melyeket Adyék ellenzőivel vívott. Állításom paradoxnak látszik, a valóság mégis ez.

Mikor Ady és társai fellépnek, Magyarországon a hivatalosnak nevezhető világnézet a liberalizmus. Tisza István gróf pártját szabadelvű pártnak nevezték, azaz liberális pártnak. Maga Tisza István nem győzte hangoztatni a maga szabadgondolkodó mivoltát. „Szabadgondolkodás! Elérhetetlennek látszó sóvárgása volt ez hosszú évezredekén át a nyers erőre támaszkodó tekintély által lenyűgözött emberi léleknek. Utána sóvárgott minden magasabb röptű emberi elme és az emberiség legjobbjai érte szenvedtek, érte véreztek el. Ez a küzdelem ma már a történelemé” — írja Tisza István gróf (Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja. 1911. Budapest, 1911. Világosság Nyomda. 23. l.), és ehhez hasonló fellengző nyilatkozata nem egy van. Ám a liberális toleranciának nyoma sincs ebben a korban. Soha az új eszmék, új stílusok felléptét olyan fokú meg-nem-értés, sőt üldözés nem várta-fogadta, mint ebben a korban. Ismeretes, hogy Tisza gróf még azt sem tűrte el, hogy Horváth János Adyék költői stílusa és Vörösmarty költői stílusa között párhuzamot vonjon, személyesen lépett fel Horváth cikke ellen s durva értetlenséggel írja Adyról, kinek költészetét „állítólagos”-nak nevezi és társairól: „Az ő irodalmuk a pöffeszkedő parvenü üres feltűnéshajhászása, amely joggal számít a félművelt tömeg ízléstelenségére” (Magyar Figyelő. 1912. III, 405—6. l.). A liberális jelszavak és a gyakorlat között iszonyú mélységű szakadék tátongott s azt az önkényt, mellyel a magát liberálisnak hirdető uralkodó rendszer minden új eszmének nekitámadt, a megtámadott ártatlanság hazug pózában próbálta elfogadhatóvá tenni.

Tisza gróf például így panaszkodik azokra, akiket elnyom, akikbe belefojtja a szót, akikre lövet, ha kell: „A mi napjainkban a gondolkodás szabadságát nem a hatalmon lévő tekintély zsarnoksága tiporja el. . . . A mai nemzedék gondolatszabadságát egészen más veszély fenyegeti. A hipermodern jelszavakkal táplálkozó félműveltség terrorizmusa ez, amelynek vásári lármája betölti a modern kultúra egész épületét. . . . s a félműveltség egész türelmetlenségével és elbizakodottsággal hurrog le minden ellenvéleményt” — így csikarja ki a véres csütörtök szörnyeteg hőse a részvétet s még szellemeskedik is: „Nekünk a gondolkodás szabadságát a »szabadgondolkodók« ellen kell megvédenünk” (ih.).

Mikor idáig züllött a liberalizmus zászlaja alatt hadakozó, elfogult terror, akkor Ignotus megértő toleranciája, önzetlen harca az új idők új dalosaiért még akkor is ösztönző, bátorító volt, ha ennek a megértésnek voltak korlátai, ha ez a tolerancia az ellenségnek is kijárt. Sokszor szemére vetették Ignotusnak hirhedt megjegyzését, melyet Ady „A fekete zongora” című versére tett: „Akasszanak fel, ha értem”. Tekintsünk el attól, hogy Ignotus ehhez azt fűzte hozzá, hogy: „De akasszanak fel, ha hat-hét irodalomban, melyet nyelvtudással megközelíthetni: sok vers akad ilyen egész értelmű, ilyen mellet és elmét betöltően teljes kiesengésű” (Kísérletek. Budapest, 1910. Nyugat. 208. l.). Ignotus valóban nem értette a különös symbolikájú verset, aminthogy akkor Ady egész költészetét sem igen értette, hiszen Edgar Poe-ra emlékeztette őt Ady (uo. 210. l.). De hirhedtté vált cikkét Ady ellenzői ellen, Ady védelmében írta s ez annál nagyobb jelentőségű, hogy nem Ady nagyságának felmérése állította Ady mellé, hanem csupán az, hogy megérezte e tőle oly sokban idegen költészetben a tehetség szavát, a költészet jelenlétét („Hogy kis költő-e vagy nagy, az a szabója dolga, aki varr rá. Igaz költő és minden szava költészet, s ez a gyönyörű benne” — írja cikke végén . . .).

Mindezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a liberalizmus elfogadható álláspont volt, vagy lehetett a XX. században, hanem azt, hogy Ignotust az emelte ki kora liberálisai közül, hogy ő komolyan vette liberális elveit, szavai őszinte meggyőződésből fakadtak, tetteivel egybehangzottak. Ez a morálisan helyes, eszme és tett egységén alapuló magatartás tette lehetővé, hogy olykor túllásson a liberalizmus horizontján, hogy a harc hevében ne csak védenői szabadságát védje, hanem igazukét is, hogy fel tudja ismerni a felvilágosodás termékeny s a felvilágosodást túlélő eszméit olykor a szocializmusban is. Akiknek a liberalizmus csak frázis volt, mint a Tisza István grófoknak, azok abba a nevetséges helyzetbe kerültek, hogy hangoztatott elveik valódi képviselőivel is szembekerültek. Akik komolyan vették a liberalizmust, azok ott is kitartottak emellett, ahol a liberalizmus eszmevilágának egészét már túllépték. Nem sokan voltak ilyenek s nem véletlen, hogy emberileg is összetartoztak, mint például éppen maga Ignotus és barátja, Pikler Gyula.

Sajnos, e kísérlet keretei nem engedik meg, hogy Pikler Gyula működésével behatóan foglalkozzam, bár csábító lenne kimutatni, hogyan jut el Pikler a jogtudomány és a lélektan területén ugyanolyan álláspontra, mint Ignotus az irodalomtudományban, milyen megejtő az a párhuzam, mely a hivatalos álláspont elveit képviselő Pikler és Ignotus tanításait érő hivatalos támadások során mutatkozik, hogyan keverednek mindkettőn materialista hírbe stb. csupán azért, mert a maguk álláspontját komolyan vették s mert szembe fordultak az önmagát túlélt feudalizmussal s a vallásos világképpel. Mind ezt megellelheti az érdeklődő SZABÓ IMRE akadémikus „A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon” (Budapest, 1955. Akadémiai Kiadó. 534. l.) című munkájának szép Pikler-portréjában, melynek nem egy megállapítása — mutatis mutandis — alkalmazható Ignotusra is, különösen, ami moralitásukat, hatásukat illeti.

Végképp visszatérve Ignotus liberális irodalomfölfogásának kérdéséhez, ahhoz a megértő készséghez, melyet én szívesen nevezek liberális toleranciának, érdemes megvizsgálnunk a felvetett Ady—Ignotus-kérdést még tüzesebben. Ignotus 1913-ban írt Önéletrajzában írói és emberi útját így vázolja: „1892-ben lettem politikai újságíró s azóta vagyok a Magyar Hírlap cikkírója. Közben s ezzel párhuzamosan irodalmi bajlódásban telt el, magam előtt szinte észrevétlen, eddigi életem; 1891-től fogva vagy tizenöt évig írtam Kiss József lapjába, *A Hétbe*, krónikát, kritikát és ritkán novellát és verset, majd segítettem megalapítani, de csak két hónapos életre, a *Szerda* című hetilapot, míg aztán, hat év előtt, *Osvát*-tal és *Fenyő*-vel és ki hamar hozzánk csatlakozván, részvétellel és támogatással lehetővé tette munkánkat, *Hatvany* Lajossal a *Nyugatot*. Itt sikerült valóra váltanunk régi álmunkat: azt a mai érdeklődésű revue-félért, aminő minálunk mindaddig hiányzott. Ez minden, ami írói életemben történt velem, de ha erről beszámolok, meg kell emlékezniem azokról, kiknek személyes jósága és hatása nevelő és döntő volt gondolkodásomra: apámról, ki ragyogó és szigorú stilizta volt, tanáraim közül Lehr Albertről s a filozófus Böhm Károlyról, az irodalomban Kiss Józsefről és Ambrus Zoltánról, barátaim közül Pikler Gyuláról s Ferenczi Sándorról” (i. h.). Mikor e sorokat írja, negyvennégy esztendő, a Nyugat főszerkesztője, olvasta s részben melegen méltatta az Új versek, a Vér és arany, Az Illés szekerén, a Szeretném, ha szeretnének, A Minden-titkok versei, A menekülő Élet és A magunk szerelme című Ady-köteteket. Ady neve nem fordul elő Önéletrajzában a döntő hatások között. 1918-ban, döntő olvasmányairól vallva sem említi Ady nevét, egyetlen szépíróról említ, Zolát (Könyvek könyve. 158. l.) 1937-ben, összefoglaló vallomásában olvasmány-élményeiről, megint csak nem írja le Ady nevét, visszatérő, régi olvasmányai között sem (Az új könyvek könyve. 25—26. l.). Véletlen ez? Annyira nem, hogy amikor Osvát halála után leveszik a Nyugat címlapjáról Ignotus nevét s ez ellen egy zeneakadémiai esten „A Nyugat útja” című előadásával tiltakozik (A Nyu-

gat útja. Ignotus a Nyugat közönségéhez. Budapest, 1930. Lőrincz Ernő. 20. l.), ebben a megrendítő tiltakozásban és hitvallásban a szubjektív hevület, a személyes emlékezés Gyulai Pálnak, Kiss Józsefnek, Lehr Albertnek jut, — Adynak csak hódolat, objektív elismerés, becsületes hűség. A maga szerepét a felfedezésben (i. h. 6—7. l.) az új költészetért folytatott harcban (i. h. 9. l.) és a Nyugat liberalizmusának biztosításában látta. Idézem: „... a Nyugat, mint a művészetben, a politikában sem kötötte magát jelszókhoz vagy divathoz, politikáról nem is igen írt bele más, mint Deák s az idősebb Andrássy régi íródeákja, Halász Imre, s írtam néha én, kinek nem volt nézetem vagy óhajtam, melyet származásában vissza ne lehetett volna vezetni hol Deák Ferencig s Eötvös Józsefíg, hol Mocsáry Lajosig és Sennyey Pálíg, hol Grünvald (sic!) Béláig és Vadnay Andorig” (i. h. 14. l.) ... „hogy, mint kivált Dóczy Jenő egy engemet kétszeresen érdeklő, mert irodalomtörténeti szerepemet s jelentőségemet méltató tanulmányban apróra kimutatta, e tanításból az aesthetikai liberalizmus a magyar akademizmusnak s kifaludyságnak legtündöklőbb jelenségeitől, legteremtőbbet végbevitt útbaigazítótól származik, Kazinczy Ferencőtől, Arany Jánostól s Gyulai Páltól, s mikor én a Nyugatot elválaszthatatlan hozzáfórasztottam e credóhoz, akkor ... csak azt folytattam, amit ők megkezdték” (15. l.). Félreérthetetlen Ignotus álláspontja: „Mit tesz a költészet értékében” — kérdi — „s ezzel nemzeti jelentőségében, hogy jobboldali vagy baloldali-e, reakcionárius-e vagy nihilista? Kinek jutott volna eszébe az Ady Endre »tömjénezői« közül Kisfaludy Sándort kevesebbre tartani, csak mert konzervatív volt s Csizmadia Sándort költőnek, csak mert szocialista volt?” (i. h. 13. l.)

Ez a liberalizmus inkarnációja, ez bizonyítja azt, hogy Ignotusnak Adyért vívott harca nem Ady teljes megértéséből, hanem toleranciájából következett. Hiába látta okos szeme a politikus Adyt, sőt hiába védte meg Adyt politikájának kései meghamisítói ellen („Azt is meg lehet állapítani” — írja (i. h. 13. l.) — „hogy Ady Endre már akkor hevesen küzdő radikális volt, mikor még senkit nem ismert későbbi felfedezői s kiverekedői közül s ezek sem tudtak őröla, s hogy ilyen maradt elméjének utolsó derengéséig ...”), nem nagyon érdekelte a politikus Ady s ezzel azt állítjuk, hogy Ady. Csak Ady tehetsége.

1912. március hó 19-én indított vitát a Társadalomtudományi Társaság „Irodalom és társadalom” címen. A vitát Ignotus vezette be s kimondta: „Amint a filozófia nem maradhatott *ancilla theologiae*, a litteratura nem lehet *ancilla politicae*. A politika hasznát veheti, veszi is, annak, hogy van költészet. De nem dirigálhatja, s hiába is tenné, a költészetet a maga hasznára ... A politika lehet szocialista — az irodalom mindig a manchesterség tartománya marad. *Laissez passer, laissez faire*. A politikának lehet, kell is, mindenhez tartania a jogát s a beleszólását. De az irodalommal úgy van, mint Nagybritannia van Kanadával. Kanada teljesen autonóm, annyira autonóm,

hogy Nagybritanniának tulajdonképp semmi köze hozzá és semmi befolyása a dolgaira. De mentül függetlenebb Kanada, annál nagyobb gazdagsággal és erővel neveli Nagybritanniának erejét, s mentül kevésbé kényszeríthetik rá, annál serényebben állít a maga jószántából, páncélos hajókat az anyaország védelmére” (Huszadik Század, XXV, 671—72. l.). A tétel úgy igaz, mint Nagybritannia és Kanada viszonya. Megkísérelték ezt az álláspontját egy történelmi pillanat szükségszerűségével magyarázni. KOMLÓS ALADÁR azt írja: „Ignotus — széles műveltségén és pompás dialektikáján kívül — annak a szerencsés történelmi véletlennek köszönhető irodalmi vezérségét, hogy felfogása és az egykorú magyar művelődés szükséglete összeesett. Vezérsége addig tartott, míg a magyar irodalomnak szabadságharcosra volt szüksége” (i. h. 401. l.).

Mikor Ignotus az irodalmat a manchesterianizmus tartományának nyilvánította, 1912 tavasza volt, két hónappal a május 23-iki nagy forradalmi megmozdulás előtt tartotta vitaindító előadását. Vajon a történelemnek, az egykorú magyar művelődésnek is a laissez faire-elve volt akkor a szükséglete s nem Ady költészete, mely engedett a munkásmozgalom sodrának, mely ebben a történelmi időszakban szinte naponta megteremte a napi eseményekre reagáló mozgalmi költeményeket? Vajon nem az lett volna inkább a szükséglet, hogy ne csak Ady s néhány költő magános, esetleges szava szóljon, hanem az irodalom egysége? Vajon ki volt ebben a korszakban a szabadságharcos, Ignotus, vagy Ady? Ki volt a vezér, Ignotus, vagy Ady?

Mindez nem egyetlen pillanatra jellemző. Mert 1930 januárjában tartott s többször idézett előadásában — mintha célzatosan válogatnám az időpontokat —, ismét egy jelentős történelmi esemény küszöbén, Ignotus ezt mondja: „... úgynevezett igazságok nincsenek a művészetekben, mert minden igaz művésznak örökké igaza van s egymást kizáró igazságok egyformán megállnak bennük... nincs diktandó-művészet s a művésszel nem lehet nótát elhúztatni, csak meghajolni lehet előtte, s nemzeti művészet csak akkor alakul, ha ez áhitat mint egyformán nemzeti jót értekel mindent, ami a nemzeten belül léleklző bármely egyéniséget, fajtát, réteget, foglalkozást, hagyományt és igyekvést művészetbe önt (hogy tehát, hogy mai példával mondjam, költő és költemény lehet fajvédő, de kritika és nemzeti irodalompolitika nem); hogy mivel művészetiekben nincsen törvénykódex, mit hivatalból lehetne parancsba írni és tekintély sincsen, mert minden művész egyformán tekintély bennük, s mivel a művésznak s az ő művészetének értékéről nem dönthet szavazat, még művésztársaké sem, emiatt a hivatalos művészeti testületeknek ma már logfeljebb mint szakszervezeteknek lehet rendeltetésük...” (A Nyugat útja. 14—15. l.). Ismét tegyem fel a kérdést, hogy Ignotusnak van-e igaza ebben a lélektani-történelmi percben, vagy József Attilának, aki nemcsak legszebb pártos verseit írja ebben az időben, hanem gyakorlatra váltja egyik párizsi levelének gondolatait? (A levélben többek közt

ez olvasható: „Hogy az imperializmus semmiféle szabadsághoz nem vezet, azt bizonyítani nem is kell. A bolsevizmus pedig egészen másfajta szabadságot ígér, mint amit eddig ismertünk. De különben is oly beteg az egész emberiség, hogy ha ez mást nem is hozna, minthogy tervszerű termeléssel és munkabeosztással fizikailag, tehát testileg feljavítja néhány generáción át az emberiséget, akkor is megéri, hogy az imperializmus által lehetetlenné és elvont fogalomná tett szabadság utáni siránkozás helyett aktív részt vegyünk a szabadság tulajdonképpeni elvonói ellen való küzdelemben. Pillanatról-pillanatra világosabb, hogy ide, vagy oda csatlakozni kell, mert még a szabadságért, sőt különösen a szabadságért folyó harcot is csak rendezetten lehet megvívni, mert ha nincsenek a szabadság elnyomására szolgáló szervek, akkor tulajdonképpen szabadság van. Még az öreg Mózes megmondta, hogy „törvény ellen törvénnyel harcolj”, szervezet ellen, sőt ha győzni akarunk biztosan, akkor szervezetlenek ellen is szervezettekkel kell küzdeni. Ez természetesen a szabadságért kiáltó uraktól önfeláldozást, önkéntes áldozatot kíván, azonban, ha oly hülyék, hogy nem látják be ennek a szükségességét, nyomtalanul elsöpri őket a történelem” (József Jolán: József Attila. Budapest, 1940. Cserépfalvi. 285—86. l.). S nagyon kancsal érvelés lenne arra hivatkozni, hogy Ignotus 1912-ben is, 1930-ban is az Ady Endrét, a József Attilák forradalmi költészete mellett, a konzervatív, reakciós szervezetek ellen, az ő szabadságukért emelte fel szavát s ez teszi elfogadhatóvá liberális elveit. Mert 1912-ben ezt írta s mondta el a politika által irányított költészet ellen tett óvásai után: „Ez a figyelmeztetés egyformán szól úgy a konzervatív, mint a radikális politikának...” (uo. 671. l.) s már idéztem, hogy 1930-ban azt vallotta: „költő és költemény lehet fajvédő”.

Mindez nem is vád Ignotus ellen, hanem annak bizonyossága, hogy Ignotustól Ady költészetének egésze idegen volt, hogy a szocialista költészet igazi jelentősége kívül esett perspektíváján, hogy megértése inkább tolerancia volt. Másrészt dicséri Ignotust, hogy ilyen merev liberális elfogultsággal szívében, olyan sokszor jutott közel egy saját felfogásától idegen irodalmi mozgalomhoz s olyan önzetlenül harcolt érte.

Szerepe nem az, mint Bjelinszkié, vagy Csernisevszkié volt az orosz irodalomban, közelebb áll Gyulai Páléhoz, aki úgy vívja ki Petőfi rangját, hogy a forradalmár Petőfit lényegében elutasítja, morálisan pedig — mutatis mutandis — Vörösmartyéhoz hasonló, aki úgy öleli magához Petőfit, ahogy kevés előd a sarkára hágó utódot: generációs távolságon, izlésbeli különbségen, világnézeti szakadékon átnyúlva s olykor engedve a merőben új vonzásának.

Túlságosan leszűkítőnk Ignotus és a magyar irodalom forradalmi vonalának belső ellentétét, ha csupán liberalizmusának elvi konzekvenciáira szorítkoznánk s nem néznők meg néhány gyakorlati gesztusát konkrét történelmi helyzetekben.

1915-ben vált ismertté Johann Friedrich Naumann „Mitteleuropa”-konceptiója, egy olyan — az első világháborúban kibontakozó német imperializmus szellemét tükröző — terv, mely a Német Birodalom hegemoniája alá vonná, közös vámterületként, Kelet-Európát, benne Magyarországot. A terv, mely a hitleri német élettérnek előképe, nagy vitát váltott ki hazánkban. Naumann tervét a Társadalomtudományi Társaság is megvitatta, a tervet ellenző Kunfi Zsigmond bevezető referátuma alapján, Szabó Ervin elnöklése alatt, Jászi Oszkár, Szende Pál, Ágoston Péter s mások részvételével. Jászi felszólalásában érzik az a belső küzdelem, mely a szorító történelmi helyzet és a maga régebbi közép-európai konceptiója között van, Kunfi a magyar demokrácia ügyét félti a németek hegemon helyzetétől s a faji és osztályfölénnyel szemben a nemzetek egyenjogúságának elvével, a belső társadalmi megújulás, a belső fogyasztás fokozásának szükségességével érvel. Ignotus felszólalása szinte feltétel nélkül csatlakozik a Naumann-tervhez. Ignotus abból indul ki, hogy az imperializmust elfogadja adottságnak. „A vita már eleve hamis, ha arról vitatkozunk, legyünk-e függetlenek, vagy sem” — írja. „Ez nem áll mirajtunk, ilyesmi ma már nem áll senkin rajta magán. Mialatt a publicisztika komoly képpel vitatkozik, van-e szükség a nagy világbirodalmakra s nem jobbak-e az önálló kisebb államok: a valóságban már nincsenek kisebb államok, a valóságban már csak nagybirodalmak, vagy mondjuk, főbirodalmak vannak s mind a kisebb és önállónak tetsző ország benne van már valamelyik kombinációban... Mitteleurópa megvan 1879, sőt 1866 óta, csak a magyar kurucok s az osztrák labancok nem tudják. Nem arról van szó, hogy meglegyen-e, hanem arról, hogy tudatosan benne éljünk-e s úgy helyezkedjünk el benne, ahogy nekünk legjobb” (Huszadik Század. 1916. XXXIII, 476. l.). A német hegemonia mellé az állítja, hogy szerinte önállóságunkat, kulturális szintünk megmaradását egyedül a német komplexusban való elhelyezkedésünk biztosíthatja: „A német szorosság lehetségessé tenné — éppúgy, mint ahogy az osztrák szövetség meghagyta — Magyarország magyar jellegének megmaradását, de egyúttal olyan erőt adna államiságunknak s magyarságunknak s olyan kilátástalanságban marasztalná a magyarországi irredentákat, hogy e biztosság közepette végre újra irányozhatnók nemzetiségi politikánkat s igazságos és méltányos ilyen politikával meggyógyíthatnók állami és nemzeti életünk rákbetegségét, a nemzetiségét. Az oroszral való szorosság, még ha az orosz nem is akarná, rövidesen vinne egyfelől a mai magyar állam megbomlására, minden nemzetiségnek a magyartól való elszakítására s a szomszédokhoz való hozzácsatolására... Azt már kipróbáltuk az osztrák szövetségben, hogy a német szomszédság nem kényszeríti a magyart kétnyelvűségre, s ha rákényszerítené: a német nyelv tudása nem jelentené magyarságának megszűnését. ... De hogy ha az a második, amit a magyarnak még tudnia kell, az orosz, vagy a tót, vagy a szerb, vagy a román volna: hogy az óhatatlanul a magyarnak eloroszosodását, eltótosó-

dását, elrácosodását s eloláhosodását jelenti, arról is már kiáltó tapasztalataink vannak. A német szorosság magasabb rendű kultúrába foglal bennünket s ha jár vagy járna kárral vagy veszedelemmel, járna mindenesetre haszonnal is. Bármely egyéb földrajzilag lehetséges szerkezet csak kulturális leromlást jelentene s még e leromláson belül is a magyarnak, a magyar népnek megrövidülését, leszorulását, kisajátítását, ha ugyan nem — amire volt példa a Balkánon a balkáni háborúk után — a magyarnak kényelem és uniformizálás kedvéért való egyenes kiirtását . . .” (i. h. 477. l.). Ez a Deák Ferenc aggodalma, az idősebb Andrassy Gyula koncepciója, a Tisza István politikája, mely végső konzekvenciájában az 1914-es világháborúban való szerencsétlen szerepünkre vezetett. Ignotus véleményét erről, Tisza Istvántól a tengely-politikusokig bárki elmondhatta volna: „Ha volt valaha politika, mely okos volt, vagyis tudta akarni az irányt, melyet a földrajz amúgy is megszab, úgy a mi e világháborúbeli szoros német barátságunk volt. S az okosság csak folytatódik, ha a háború után a barátság még szorosabb lesz . . . a történelem a nagyüzemek felé visz s a mi kis üzemünknek a némettel együtt való nagy üzemben futja számadása, — anélkül, vagy az ellen, vagy egyebütt nem” (i. h. 480. l.). Végső konzekvenciáiban egyenest a Szekfü Gyula „A magyar állam életrajza” és Prohászka Lajos „A vándor és a bujdosó”-ja fatalizmusánál köt ki, amikor ezt írja: „Legyünk vele tisztában, hogy Közép-Európa úgy a Német birodalomnak, mint nekünk nem válogatásunk, hanem sorsunk” (i. h. 482. l.).

Nines okunk arra, hogy Ignotus jóhiszeműségét, őszinte hazaszeretetét kétségbe vonjuk. De hogy kancsal koncepciója nem az Adyé, sőt hogy az Adyéval szöges ellentétben áll, azt nem kell bizonyítani.

Talán a legtragikusabb a zsidókérdésben elfoglalt álláspontja. Azért nevezem tragikusnak, mert ebben jut legmesszebb a radikalizmus útján. Mint annyi eleven problémát e korban, ezt is a Társadalomtudományi Társaság vetette fel. A Huszadik Század körkérdéssel fordult kulturális életünk prominens személyiségeihez s ezekben arról kellett nyilatkozniuk, hogy van-e zsidókérdés, mi az oka, ha van s mi lehetne megoldása. Ignotus azok sorában nyilatkozott, akik szerint van zsidókérdés. Okát így határozza meg: „Nálunk a zsidó ugyanakkor vonult be a közéletbe, mikor az új foglalkozások és az új termelési ágak, s mikor mind az új szabadságok s változások kezdettek a nemesi kapukon dörömbölni, melyeket az új keretek kívánnak meg . . . Nem kell sokat magyarázni: néhány évtized alatt kialakult a helyzet, hogy míg egyebütt, például Angliában, a kereskedő, az iparos, a pénzes, az intellektuális, általában a polgári rend s az iparosmunkásság fajban és felekezetenben egy a nemzetekkel: nálunk nem köti hozzá ez a láthatatlan köldökzsinór. S ezzel itt a páratlan és keserves helyzet, hogy az az ellentét, mely a nemesi s a paraszti ideológiát a polgárival, az intellektuálissal s a munkásival egyebütt is élesen szembeállítja, nálunk még a fajbeli s az idegen,

a keresztény s a zsidó ellentétévé élesedik. Az új foglalkozásokon, amelyek új tartalmat adnak, az új gondolatokon, amelyek új helyet követelnek, mindazon újságra s változásra való törekvésen, amely az úri birtokállományt szorítja és fenyegeti: nálunk e fenyegetett rendek szemében még az idegen, még a zsidóbélyeg is rajta sötétlik” (Huszadik Század. 1917. XXXVI, 93—94. l.). A szemernyi igazság körül mennyi félreértés! A nemesi és a paraszti „rend” egy kalap alá fogása, a parasztság és a munkásság szembeállítása, az ipari munkásság idegenségéről terjesztett úri hazugság kritikátlan átvétele. És mindehhez járul az a tragikus készség, mellyel elfogadja a faji megkülönböztetés elvét s nem veszi észre, hogy a faji ellentét nem magától, ösztönösen élesedik, hanem mesterségesen élesítik, hogy a zsidóbélyeg nem isteni stigma, hanem azt megfontoltan sütik rá a haladás minden képviselőjére. Nem csoda, hogy felfogásában ismét felbukkan a vak fatalitás eszméje, ezúttal mint a történelmi magyarság életérzése. Idézem: „A magyar — már mint a történelmi magyar — azt érzi, hogy kívül-belül el van adva, el van árulva, nagylelkűségében kijátszva, gondatlanságában meglopva. S a kérdés, amivel felhördülve fordul a kaján sorshoz: igazában ez nálunk a zsidókérdés. Sőt ezzel *lett* nálunk zsidókérdés... Az első antiszemitizmust, az 1880 körül valót, az lobbantotta ki, mikor az új s nem mindig kifogástalan szerzésű zsidó vagyon kezdett utána nézni a könnyelműsége miatt tönkremenő s néha nembánomsága miatt vagyonából ki is forgatott dzsentriföldbirtokának. A mostani, az új antiszemitizmust pedig az gyújtja fel, hogy újítások lángjában ég az egész világ, ez égésben máglyára kerül sok minden, ami Magyarországon sem életképes már, ha talán itt kétszeresen nemes a fájdalom, amely fájlalja — s az újításhoz minálunk sok természetes, helyzeti és osztálybeli ügye van a zsidóságnak” (i. h. 94—95. l.). Az olvasóban az a keserves, de alighanem elkerülhetetlen kérdés merül fel Ignotus nyilatkozata olvastán, vajon nem kellene-e megvizsgálni egyszer, mennyit köszönhet Szekfü Gyula „Három nemzedék”-e Ignotus gondolatainak egynémely kérdésben... hogy tovább ne menjek. Erről a bázisról természetesen nem láthatja meg a zsidókérdés felszámolásának egyetlen módját, a társadalmi forradalmat, mely mind a feudális maradványokat, mind a kapitalista rendszert elsöpri, hanem valamiféle osztály-kompromisszumot képzeli, az uralkodó-osztály önkéntes lemondását előjogairól. Ezt írja — 1917-ben! —: „Aznap fog eloszolni [ti. a zsidókérdés], amely *nap* saját élete érdekében a magyarság, amely nap mindazon osztály, melyben a magyarság a társadalmon belül vagy a társadalom felett külön áll, éppúgy megalkuszik az új időkkel, mint megalkuszik a nyugati nemzetek s mint ahogy maga a magyar nemesség is, történelme során, mindig idejében megalkudott volt...” (i. h. 95. l.). Nem forradalomra gondol, expressis verbis „társadalmi összeolvadás”-ról beszél s ez lényegesen csökkenti nyilatkozatának pozitív részét. Csökkenti annak értékét, de nem semmisíti meg, mert a zsidóságnak adott tanácsa helytálló:

„Aki zsidó, el akarja oszlatni a zsidókérdést, annak nem, mint az óvatosak és a zsidóság beérkezettjei tanítják, bölcsen tartózkodnia kell az úgynevezett végtelenségtől, hanem még elszántabban s áldozatkészebben kell dolgoznia radikális változásokért. Meglehet az a megnyugvása, hogy igen hazafias és életbevágóan magyar dolgot cselekszik vele” (i. h. 95—96. l.).

Ez a felfogás utat tévesztet vele 1919 után. Az 1929—1930-as világválság küszöbén, a fasizmus előretörésének és győzelmének előszelében, a húszas évek második felében végképp állást foglal a kommunizmussal szemben, az amerikanizmus mellett s európai példának az osztrák megoldást fogadja el. Egy cikkében, mely a magyar származású Fülöp-Miller René antibolsevista propagandairatával, a „Geist und Gesicht des Bolschewismus”-sal foglalkozik, kiderül, hogy a szovjet fejlődést Martov, Bernstein, Kautsky horizontja szerint szemléli, szerinte a „bolsevizmus tömegőrület”, a Szovjetunióban „annyira vannak a Marx kollektivizmusától s materializmusától, mint a nápolyi katolicizmus vagy a nagy-károlyi kereszténység a Názáreti Jézus tanításaitól”, kimondja, hogy a „nyugati ember számára rémítő jelenség a bolsevizmus”. Ismertetését így fejezi be: „A Fülöp-Miller könyve oly barbárul mechanizált mélységeket tár föl, miknek széléről a Spenglertől lenézett civilizált ember boldogan ugrik vissza a nyugati mechanizálású civilizációba” (Nyugat. XIX, 553—554. l.). „A bécsvárosi szocializmus” című cikkében, miután leszögezi, hogy sem a Szovjetunióban, sem Ausztriában nincs szocializmus, de — idézem — „Bécs városa éppen azt közelíti meg már ma, amit fentebb a polgári tulajdonrend ideálja gyanánt láttunk felesillogni: a meghagyott, békében hagyott, sőt megsegített magánkapitalizmusnak a köz számára való leförlözését s ugyane köznek ugyanezen magánkapitalizmusba történő részvevő betörését” (Nyugat, XX, 150. l.). A korlátozott kapitalizmus rendszerét tartja helyesnek („jó ez így, ahogy van” uo. 152. l.) s ennek a jelképét a bécsi népfürdők létesítésében ünnepli: „A bécsi közfürdők nemcsak tények, hanem szimbólumok is, — szimbólumai egy felvilágosodott politikának, mellyel a munkásság a polgári világrendet nem borítja fel, de megtisztogatja” (i. h. 153. l.). A szocializmus megvalósításának világméretű munkája és a kapitalista és revizionista Bécs néhány népfürdője kerül mérlegre és a bécsi népfürdő kerül ki győztesen az összehasonlításból. A mérleget Amerika billenti Bécs javára.

„Az európaiak még mindig nem adtak számot maguknak, hogy mik azok, amiket Amerika termelt s az emberiség számára ezek mit jelentenek. Elképedünk a rideg üzletiségen, mely a tulajdonképpeni amerikai lélek s nem akarjuk észrevenni, hogy ennek rendjén kialakult Amerikában egy újfajta praktikus szocializmus, mely nagyobbat ért el minél többeknek minél emberibb helyzetbe való emelése dolgában, mint a mi elméletből induló szocializmusunk” — írja „Amerika s a kultúra” című cikkében (Nyugat. XX, 19. l.)... Az amerikai néger-kérdésről, az amerikai zsidókérdésről, az

amerikai elsőhajóval jöttek és bevándorlók kérdéséről egy szava sincs, holott nehéz elhinni, hogy tudomása sem volna róla. „Bizonyára sok még a barbárság Amerikában, és se nem lágy, se nem emelkedett világ” — írja, maximális kritikaként, de nyomban ezzel folytatja: „De kezdve alkotmányán, mely eleven intézmény gyanánt tudja működtetni a kormányzó és igazgató népakaratot, s a polgárháborúban, mit a rabszolgaság eltörlésétől nem sajnált, a kasztszerűség eltörlésével, az egyházak közömbösítésével, a fajok nemzetté való vegyítésével, a női s a gyermeki rabság megtörséével vagy hét-nyolc olyan forradalmat vitt végbe s terjesztett tovább, ami mindegyik felér akár a renaissance-szal, akár a nagy francia forradalommal” (uo.). Amerika legnagyobb eredményének a technikai fejlődést látja, ebben sejti a világ egységének zálogát, Spengler kultúrák s népek pusztulásáról való elméletének megdőlését. „Mire ez ma megtörténhetnék” — írja —, „rég összeházasodott az egész világ, több új néppé vagy egy közös emberiséggé — mint ahogy már ma is Kína kezd hozzátartozni úgy Európához, mint Amerikához, s nem tud megmaradni a maga „civilizáció”-jában ezek „kultúrá”-jához képest. Éppígy nem fogja tudni fenntartani tudni a maga különységét az orosz világ sem, s mire az az új kultúra kifejlődhetne, mit Spengler vár tőle, már rég együtt neveli majd ezt a kultúrát az egész többi világgal. Ha Spengler a jövő „civilizációs” formát a „város”-ban látja, akkor tán még személyes életében fogja megérni a csodát, hogy az egész világ egy város lesz s ennek civilizációjából fog kifejlődni a kultúra. A világkultúra — az első, mióta a világ világ. S köszönhető lesz annak az Amerikának, mely útnak lendítette üzletiséggel s technikával, intellektualitás és művésziesség nélkül” (i. h. 20. l.). Spengler csak azt érte meg, hogy elmélete iszonyú fintorrá torzulva vigyorgott vissza rá, Ignótus még nagyon sokat megért s elemélkedhetett azon, hogy még a technikai fejlődésbe vetett hite sem úgy realizálódott, mint ahogy elgondolta s az *urbs mundi* álmából, ami valószerű, az nem Amerikában valósul meg. Minket mindebből az kell hogy érdekeljen, hogy abban a történelmi helyzetben, melyben cikkét megírta, nem a kibontakozás útjára mutatott, nem Ady és nem József Attila útját járta, vakon ment el mellette.

Sem világnézete, sem konkrét történelmi helyzetekben való állásfoglalása nem állta meg a helyét. Hogyan lehetséges, hogy kritikai irodalmunk ma sem mondhat le életművéről?

„Az irodalom kezd túlságosan irodalmi lenni”. — írta egy cikkében. — „Nemesak azzal, hogy szeréntül sok a könyvről írt könyv s a regényekre gondoló regényalak, hanem mert ezek az alakok, az újabb költők kedves hősei s lelkükből lelkezett emberei, túlságosan a lelkükből, többnyire maguk is írók vagy legalábbis *Schöngeistok* és *literary gentlemanek*... mióta a világ az intellektuálisoknak áll, az intellektuálisok kezdenek igen-igen türelmetlenek lenni: kezdenek emberszámba nem venni mást, mint intellektuális

embert s lassankint megírni érdemesnek sem ítélnék másfajta” (Olvasás közben. Budapest, 1906. Franklin. 125—126. l.). Ignotus kritikusi magatartásában, szerkesztői gyakorlatában az az egyik maradandó és maig érvényes vonás, ami ebből a riasztó felismerésből következett. A könyvből merített ihlet, a fikcióra épülő fikció, az irodalom valóságtól elidegenedett intellektuális sterilitása pályakezdésétől kezdve idegen volt és idegen maradt tőle. Nemcsak tőle, de mindazoktól, akik tanultak Ignotustól. Nem kétséges, hogy a fentebb idézett *irodalmi irodalom* frappáns megfogalmazása íratta Adyval Kosztolányi Dezső első kötetével kapcsolatban: „ő irodalmi író”. (Ady 1906. január 25-én írt Ignotus „Olvasás közben”-jéről s 1907. június 1-én írta meg nevezetes kritikáját Kosztolányi „Négy fal között”-jéről.) Nem kétséges az sem, hogy a Nyugat belső vitáiban, melyek Hatvany Lajos Osvát Ernő ellentétében esattantak ki, Hatvany, Ignotus és Ady egy állásponton voltak az élethez és az élet harcainhoz való ragaszkodásukkal, a Nyugat esztetikus, irodalmi szárnyával szemben. Ennek a harenak Ignotus volt az eszmeadója, — következőes harcosa Hatvany maradt, következőes megvalósítója, Ady. Ma, két emberöltő távolából, világosan látjuk, hogy az irodalmi irodalom, a valóság ihletésétől elszakadt irodalom, az essayizálódott regény, az intellektualizálódott stílus egyik szállásaináljává vált az antirealizmusnak. Ignotus életpályájának egyik legsajátosabb fordulata volt az, hogy ez az elve éppen akkor valósult meg, amikor Osvát halála után eltávolították a Nyugat éléről s keserű elégtétele lehetett, hogy, megvalósítója, Mórícz Zsigmond is elvázott ezzel a tendenciával.

Van Ignotusnak egy irodalmon kívüli elmélkedés kapcsán megszületett, de rá, a kritikusra mégis rendkívül jellemző mondata. Azt írta egyszer: „Félek, hogy becsuknak, annyira el tudom képzelni a sikkasztó lélekállapotát.” (Olvasás közben. 22. l.). Azért érdemes erről beszélni, mert alkalmas a kérdés arra, hogy néhány félreértést tisztázzunk. A szocialista-realista kritika nem fogadhatja el kritikai elvnek sem az impresszionizmust, sem az úgynevezett immanens kritikát. De vajon nem kéne-e mégis gondolkodóba esnünk azon, hogy az impresszionista kritika szubjektivizmusa ellen helyesen harcolunk-e akkor, ha a mű hatásától eleve elzárkózunk, egyenesen felvértezzük magunkat ellene? Vajon a művek immanens kritikája ellen úgy kell-e harcolni, hogy teljesen számításon kívül hagyjuk azt, hogy az író szándéka mi volt?

A kritikus éppen olyan olvasó, mint bárki irodalomkedvelő, ha jó kritikus: átengedi magát a mű hatásának, annak az impresszióknak, melyet a mű elfogulatlan olvasása kelt benne. Aki eleve maga elé szegezett szempontok szerint olvas, az csak sematikus kritikus lehet: olvasni csak impresszionista módon lehet. A kritika egyik legfontosabb eleme a hatáselemzés, hiszen a kritikus nem valamely kartotékrendszer számára kritizál, hanem a jó művek hatását akarja fokozni, a rossz művek hatását akarja megsemmisíteni, illetve az írónak akar segíteni azzal, hogy elmondja: miért hat helye-

sen, vagy helytelenül műve. Hiába bélyegzem meg egy mű eszmei mondani-valóját, koncepcióját, ábrázolási módját, stílusát, ha a mű hat az olvasókra s nem tudom leleplezni hatásának titkát. De hogyan várhatnók ezt egy olyan kritikustól, aki ezt az elemzést csak másodkézből vett értesüléseken tudja elvégezni, mert önmagát eleve immunizálta a mű hatásától! A kritikus számára, aki megítél egy művet, nem lehet közömbös az író szándéka, ezt pedig csak akkor érheti el, ha a műről immanens ismeretei is vannak. A jogi ítélet számára nem lehet közömbös a tettes szándéka, jó- vagy rosszhiszeműsége, miért lehetne közömbös éppen az esztétikai ítélet számára! A kritikus feladata éppen az, hogy a derék szándékú szerzőnek megmondja, hogy szándéka miért nem sikerült, ezt pedig a szándék ismerete nélkül nem mondhatná meg meggyőzően. Az impresszionista és az immanens kritikától ott válik el a marxista kritikus, hogy a hatáselemzést, az írói szándék bírálatát objektív igazságok alapján végzi, objektív értékű módszerrel, hogy a végső szót nem szubjektív impressziója mondja ki, hogy az író szándékát nem fetisizálja, hanem a szándékot a megvalósulással és a hatással szembeesítve, a társadalmi haladás szempontjából megbírálja. És még valami: a jó kritika — pártos kritika. A nagy kritikus rendszerint egy-egy haladó társadalmi mozgalom sodrában született irodalom propagálója, aki teljes emberségével áll egy irányzat mellé, aki helyes szándékokat fölápol, eszmecsírák számára melegágyat csinál, első sikereket világgá kiált, új költők számára tömegeket toboroz. Adyék első sikereiket annak köszönhatték, hogy élményforró beszámolókat szoltak műveikről, hogy „szent szándékuk”-at meglöbegtették az olvasók előtt. Új útra tért felszabadulás utáni irodalmunk első lépéseire gondolok s úgy mondom: Ignotusnak nem az volt a hibája, hogy impresszionista olvasó volt, hogy bele tudta érzni magát egy író képzelet- és kedélyvilágába, hanem az, hogy ezen túl nem tudott lépni. De a teljességgel soha meg nem értett Adyért kevesen tettek olyan sokat, mint ő azzal, hogy olvasó-ámulatáról, szenvedélyes lelkesedéséről be tudott számolni, hogy hitet tett Ady szándékainak — tőle magától sokszor idegen — megbeesülendő tisztaságáról.

Ebből az következik, hogy Ignotus kritikusi magatartásából elsősorban élet és irodalom kapcsolatáról vallott felfogása, másodsorban a művek megközelítése terén végzett gyakorlata a példamutató. Kritikai életművének objektív eredménye tehát nem valamely megnyugtató értékrendszer, hanem a probléma-felvetés és a megjelenítés módszere.

1892-ben, Ignotus kritikusi pályájának elején, megjelent Bródy Sándornak egy elbeszélés-kötete, a „Regénytárgyak”. A kötetről Ignotus írt kritikát Kiss József lapjába, „A Hét”-be. A Hét előző számában megjelent Ramón de Campoamor akkor neves spanyol költőnek egy verse, melyben egy fiatal nő haláláról mondja el véleményét a pap, az orvos, a lány apja, anyja, egy gyerek, egy aggastyán, egy ifjú s végül a költő (A Hét. 1892. 678. l.). Ehhez fűzi kritikáját Ignotus: „Magától értetődik, hogy a poéta

mondja a legtalálóbbat és a legokosabbat. Ebben látom épen a poéta hivatását... Az a poéta hivatása, hogy hallja a füvek növését, a szívek dobogását, tudjon mindent, amit más nem tud és megadja kulesát mindennek, aminek más nem leli nyitját. Mindenhez értsen, mindenkit megértsen." Tekintsünk el attól, hogy ez a mindent-tudás, mindent-megértés egyben az Ignotus-i kritikai tolerancia, s csupán módszerére ügyelve, hatásában figyeljük meg. Egy elbeszélés-kötet ismertetése kezdődik egy spanyol lírai vershez fűződő kommentárhoz: az olvasó meghökken s nem érti, hogy kerül egy Bródy-novelláskötet ismertetésének élére a líráról való elmélkedés. Ezután így folytatja: „Ihol, kapja kalapját Bródy Sándor, végigmegyen az utcán, mondván...” és idézőjelben folytatódik egy elmélkedés, melyet Bródy Sándor szájába ad Ignotus. Az elmélkedés végigfut a kötet novelláin, sorra veszi a novella-hősöket s elmondja, hogy Bródy hogyan látja sorsukat. Ez a fiktív Bródy-elmélkedés így végződik: „De mit tudtok ti ehhez, mit a poéta-emberhez, aki ha kibeszélte magát az Otthonban — tán cinikus is volt, tán trágár is — asszony káromló ajakával gügyögve csókolgatja az orgonavirágát: Bájos, üde, illatos kis leányom, lilaszemű szelíd harmatos virágom, édes szép szűz virágom, kedvesem!”. Ezután következik Bródy Sándor jellemzése, mely egyben két elbeszélő stílus összehasonlítása is: „A magyar irodalom keveset látott olyan lírikust, mint Bródy Sándor... Még a formája, csengő-bongó, ide-oda hajló, csillogó és melancholikus prózája is a lírából szakadt az elbeszélésbe; és lírai az a szeretetreméltó szubjektivitás, mellyel ezer feltolakodó alakon túl kikeresi magának azt az ezeregyediket, aki az ő ízlésének legjobban megfelel. És akármilyen jó megfigyelő, akármint adta meg neki a gondviselés és a törekvő munka a jellemző képesség minden raffinementjeit: elbeszélései, regényei, alakjai mind arra valók, hogy közvetítői legyenek annak a sok melegségnek, szájalomnak, jóságnak és enyhe keserűségnek, mely az ő poéta-szívét csordultig megtölti. És míg az epikus elbeszélő, mondjuk példának Hercezeg Ferencet, minden megjegyzés nélkül, összeszorított ajakkal és ítéletet nem mondó szemmel löki elébed a cselekményt, Bródy meg nem állhatja, hogy elbeszélését célzatosra ki ne hegyezze és a hogyi-be egy kis ítéletet oda ne biggyesszen, ha többet nem, legalább is ennyit: Ajhaj, így jár, aki mindig bort iszik!” Ez az összehasonlítás folyik még egy hosszú bekezdésen át s nem hágy kétséget afelől, hogy irodalmi ízlésének, meggyőződésének a Bródy-típusú elbeszélő kedvesebb. De nemesak azt nem mondja meg, hogy miért, hanem az értékelést elhárítja magától, mondván: „egyik van olyan legény, mint a másik, és a konstruktív geometria nem különb és nem csekélyebb mesterség, mint a valószínűségi számítás.” Állásfoglalás helyett átadja magát a magafajtájú, kicsit körmönfont lelkesedésnek: „Szeretném még kidicsérni Bródyt, ezt a szeretetreméltó, hízelkedő és karmoló macskatermészetű embert, de ennek már talán egy kis klikk-szaga volna, inkább nem teszem. Űgyis azon kevés autoraink közül való, akiket olvasni

szoktunk. Aki nem ismeri: ebből az új könyvből épp úgy meg fogja szeretni, mint mi már régtől fogva szeretjük” (i. h. 705—706. l.). Ez Ignotus módszere. Egy könyv olvastán egy nemrég olvasott spanyol vers emléke asszociálódik a könyv keltette impresszióhoz, egy immanens kaland az író lelkivilágából, a kirobbanó tétel — hogy Bródy viszonya a világhoz lírai-dinamikus — megsejtetése annak, hogy a szenttelen, objektivizmust mímelő naturalizmusnál többre becsüli a szenvedélyesen állástfoglaló, célzatos naturalizmust, a végső állásfoglalás elmosása, ehelyett forró vallomás: ez az én íróm és a magamfajtáké, aki mellé odaálltam egy életre. Nem kétséges, hogy az egykorú olvasónál azt sikerült elérnie, hogy sürgősen elolvassa Bródy könyvét, hogy hangulatilag előkészítette Bródy befogadását és gyengítette Herczeg akkori tekintélyét. S mindez mesteri, mű-lazasággal, látszólagos gondolat-szökdéssel történik, csevegő modorban s az olvasó legalább annyira megismeri ebből a lírai kritikából Ignotust, mint Bródyt. De szilárd ismeretekre nem tesz szert ez az olvasó, nem kap szempontokat további értékítéletekhez, legfeljebb feldereng benne a kétféle elbeszélő stílus problémája. S e szenvedélyes vallomásból nem az állásfoglalás szenvedélye marad benne, hanem a toleranciáié: nekem ugyan Bródy az íróm, de úgy is lehet írni, ahogy Herczeg ír, olvassa, akinek az tetszik.

Ebben az a pokoli, hogy e látszólagos esetlegesség, ez a benyomásról-benyomásra csapongó, lepkelebegésű impresszionizmus, ez a játékos képzelgés az író szándékairól, ez a kacérkodás az állásfoglalással, sőt az irányzatos-sággal, szilárd meggyőződést takar. 1910-ben kiadja Bródy „Hófehérke” című darabjának egy kései előadásáról írott kritikáját. Elég belelapozni ebbe a kritikába és kiderül, hogy ugyanazok a gondolatok, sőt ugyanazok a szavak kelnek életre benne. „Annak a költőnek, aki ezt a képet megálmodta...” — kezdi egyik bekezdését, „a Bródy-fajtájú vadmacska-művészek”-ről beszél s így summázza — immár egy drámáról szólva — a darab hatását: „Legfőbb hatása abban áll, hogy rávall, minduntalan rávall s a végén úgy vesszük észre, hogy abban áll az életműködése, hogy rávall a szerzőjére, és ... háttérre kerül szét az ő arcképe mögé” (Színházi dolgok. Budapest, 1910. Nyugat. 33—34. l.), azaz, hogy Bródy elsősorban lírikus, akinél mint az epikum, a drámaiság is csak ürügy a személyes vallomásra. És amikor Bródy halálhírére cikket ír a Nyugatba „Bródy Sándor. Levél egy elköltözött barátom után” címen, abban is ezek a gondolatok térnek vissza. Ezt írja többek közt: „velem még Zola sem tudta elhíttetni, hogy ő naturalista elbeszélő, mindig éreztem benne a romantikus szimbolistát, ki azért ismeri a világot, mert határtalan belsejét rá tudja vetni a határtalan világra. Hát még te! Van-e egy szavad, ami szószerint szól? Egy embered, aki nem melódia? ... Milyen erős voltál, milyen gyerek voltál, milyen férfiember, milyen asszonyi lélek voltál, milyen költő, milyen kár érted!”. Még a macska-hasonlat, mely a Hófehérkéről írott bírálatban „vadmacská”-vá válva tért vissza, még az is

felvillan: „Minden fürdetlenségével párduci figurádnak s asszonyos irigykedéseidnek, maga voltál a szépség...”. Még az együvétartozás lírai vallomása is kieseng a cikk végén: „Barátod és híved a síron túl...” (Nyugat. 1924. 180a—180d. l.). Harminckét esztendőn keresztül, egy emberöltőn keresztül vallotta Bródyról mindig ugyanazt, de mindig annak a pretenziójával, mintha a pillanat ihletében, első benyomásai alapján, esetlegesen szólna s gondosan ügyelt arra, hogy kimunkált nézeteit sohase foglalja tételekbe, sohase fogalmazza meg úgy, mintha a vallomáson túl a meggyőzés is célja lenne.

Ebből a módszerből adódik, hogy életművének (szépirodalmi alkotásaitól eltekintve) legmaradandóbb részei azok az alkalmi írások, melyeket egy haláleset, évforduló szült s melyekben a főcél az emlékező, szubjektív megjelenítés, ahol az ünnepi alkalom kizárja az éles és egyértelmű bírálatot. Ahogy a fiatal Blahánét megeleveníti („Egész játéka, legszélesebb gazdagságában, legmagasabb emelkedésében, az ő édes testére szabott ártatlan hazug népszínműveken túl még a francia operettek nadrágszerepében is annak az egyetlen mozdulatnak volt áttétele, ahogy a lány leszegett fővel emeli szájaeskájához a köténye csücskét, s barna szeme úgy nevet ki kitüzesedett képéből” Nyugat. 1926. 193—194. l.), ahogy „Jászai Mari halálára” írott cikkében Jászai Elektra-alakítását jellemezte („És ez nem volt az élet ábrázolása és nem volt az élet eszményítése. Fölfokozott élet volt, az élet lényege volt...” Nyugat. 1926. 573. l.), ahogy Benedek Eleket búcsúztatva kiemeli őt a „nagy mesemondó” címkéje mögül s odaállítja Ambrus Zoltán mellé s megmutatja, hogyan törtek csapást a magyar provincializmus sűrűjében, nyugat-imádó epigonság nélkül egy európai színvonalú publicisztika számára (Nyugat. 1929. 254—255. l.) az ma is példamutató és elgondolkoztató. A Vajda János centenáriumára írt nem egészen öt oldalnyi cikke több Vajda-problémát takar fel, mint az azóta megjelent Vajda-monográfiák s néhány felvetett kérdésére maig sem sikerült megfelelnünk. „Meg kell gondolni, hogy egyidős volt Petőfivel és Jókaival, s ekkor mérhetni csak meg, mit jelent azzal, hogy úgy hat, mintha egy emberöltővel született volna utánuk” — írja s ezt a csodát csak megkerültük azzal, hogy Vajdát átosztályoztuk egy másik generációba, de titkát nem fejtettük fel. De amit Vajda verseinek intellektualizmusáról, a Vajda-vers Adyra mutató jellegéről („a mondat mint érték”) mond, ahhoz képest egyenesen visszaesés az a Vajda-interpretáció, mely Vajda publicisztikájába vész s műve titkát nem elsődleges művészi alkotásaiban keresi (Nyugat. 1927. 695—699. l.).

Ez a módszer tette számára hozzáférhetőbbé a világirodalom olyan jelenségeit, mint Jules Verne (Nyugat. 1928. 309—10. l.), vagy Hofmannstahl (Nyugat. 1929. 173—174. l.), akiknek értékelése nem volt probléma, csupán korrekcióra, kiegészítésre, tovább finomításra szorult a hagyományos értékrend. Az olyan vízvonalzó egyéniségekkel, mint Lessing például, már nem

bírt, ha ilyenekről szólt, az összegező értékelés majd mindig hibás, de egy-egy részlet-megfigyelése ezekről is akad. Ahogyan rátapint arra, hogy a francia-gyűlölő Lessing többek közt azért nem eléggé népszerű a német közízlés számára, mert okossága, érvelési módja, vita-stílusa túlságosan franciás a számukra (Nyugat. 1929. 149. l.), az nemcsak frappáns, hanem igaz is.

Ez a módszer tette olyan kitűnő vitatkozóvá. „Kísérletek” című tanulmány-kötete (Budapest, 1910. Nyugat. 382. l.) az új magyar irodalomért vívott harc egyik legfényesebb haditette marad, különösen első, „A perzekutor-esztetika ellen” irányzott része. De ha megvizsgáljuk ezeket a körmönfont okoskodást törvívó-villám-cikkázással váltó polemikus cikkeket, tanulmányokat, azt kell tapasztalnunk, hogy erősségük sohasem az állítás, hanem a tagadás, a cáfolat, a leleplezés. A perzekutor-esztéták hangoskodása megett meg tudja mutatni az ürességet, le tudja leplezni álokoskodásukat, lesipuskás módszereiket, de a döntő, a valóságos vita sohasem következik el: a perzekutor esztetikával szemben az új esztetika alapjai nem az ő vitacikkeiből sejlenek elő, azokat elsősorban Ady Endre, Hatvany Lajos, Schöppflin Aladár ugyancsak polémiák hevében született megállapításaiból gyűjtögetheti össze a kihűlt esatatereken tallózó utókor. Az esetek nagyobb számában nem az történt, hogy Ignotus állított valamit s állítása cáfolóival szállt szembe, hanem az, hogy mások állítását támadta meg. 1908-ban Bársony István egyenesen Ignotusnak szegezve tollát, megtámadta, mint az irodalmi modernnek vezetőjét s főként Ady költészetét róttá Ignotus rovására. Ignotus fölényesen megvédi Adyt Bársony István naiv támadásával szemben. De mert itt ő a kihívott fél, elképesztő tojástáncot jár meggyőződése és toleranciája körül. Adyt „Petőfi Sándor óta legerősebb lírikusunk”-nak nevezi, de néhány sorral később ezt írja: „Te az Ady Endre költészetét nem szereted, s ehhez épp olyan jogod van, mint ahhoz volna, hogy szeresd; mi tessék, mi ne tessék, abban nem lehet parancsolni”. Úgy védi meg Adyt, hogy közben — toleránsan — engedményt ad minden másfajta költészetnek: „Tágítani nem kell a »modernnek« elől, vagyis senki író nem köteles ma másképpen írni, mint tegnap írt...”, vagy: „Legyünk tisztában azzal, hogy művészetet dirigálni nem lehet” — ez a fő érve. Toleráns Ady támadójával szemben s nem kér tőle többet toleranciánál: „Mentül türelmesebbek vagyunk minden újság iránt, mentül méltányosabbak vagyunk minden művészet iránt, mentül alázatosabbak vagyunk mindenki iránt, akiben bármi formában, megsejtjük azt a sokat emlegetett isteni szikrát, és, kivált, mentül inkább feltesszük, hogy a fiatalságnak természettől fogva igaza van az öregséggel szemben: annál több akadályt háritottunk el a tehetségek megjelentkezése előtt, s annál inkább megtettünk, emberi lehetőség szerint, mindent, hogy ha az eljövendő megváltóknak nem is tudunk három királyai lenni, de Heródesek se legyünk” (i. h. 68—76. l.). Minden állítást egy ilyen megengedő,

óvatosan méltányos kijelentés követ. Ami azért tragikus, mert ő aztán igazán abban hitt, hogy Ady jelentkezése várt és szükséges fordulata volt irodalmunk történetének. De a liberális tolerancia nem engedte meg, hogy kizárólagos jogot követeljen Ady irodalmi forradalmának.

A példákat szaporázhatnám. De a konklúzió a sokasodó példák akkor sem változtathatnának, ha lépésről-lépésre követve munkásságát, megmutatnám: hányszor tudott reflektor-fényt vetni egy induló író-pályára, hány jelentős írónk köszönheti neki nemcsak az első elismerést, de az első lelkes olvasókat is, ha hozzáfűzném, hogy ebben példa ma is. Ezek ellenére sem mondhatnánk mást, hogy az efajta kritikai álláspont probléma-felvetésre, az olvasók animálására lehet alkalmas, hogy bizonyos korlátok között, messteri polémikussá tehet valakit, de nem másíthatja meg azt az igazságot, hogy a toleranciánál több a pártos szenvedély, hogy a cáfolatnál több az egyértelmű állítás, hogy a harcnak a harc utáni alkotás ad egyedül értelmet. Ez nem csak az ő életművének tanulsága; olyan kortársak életműve is példázza ezt, mint Alfred Kerr vagy Karl Kraus munkássága. Beestelen kortársaival szemben mindig készek vagyunk megvédeni, akik őszinte liberalizmusát egy őszintétlen liberalizmus jelszó-politikája megül támadták, a feledékeny utókort mindig hajlandók vagyunk megróni azért, hogy életműve apró kincseit elvesztegetik, hogy becsületes harcait sem becsülik meg.

De életműve egészét áttekintve, egy életművén túlmutató tanulság nyűgöz le. Ignotus a liberalizmus pozíciójából támadta — a liberalizmus klasszikus eszményeibe vetett őszinte hittel — a feudális maradványoktól sem mentes, elmaradott Magyarország uralkodó osztályának kulturális politikáját. Koncedáljuk: Tisza István liberalizmusánál az övé őszintébb volt, elismerjük: Tiszához, Rákosi Jenőhöz, Vargha Gyulához, Szaboleska Mihályhoz képest haladóbb gondolkodó volt. De vajon elég-e ez a viszonyítás? Én azt vallom, hogy nem. E korban nem a hamis liberalizmus és az őszinte liberalizmus harca volt a döntő harc, hanem a kapitalizmus és a szocializmus harca, akkor is, ha a kapitalizmuson belül szemben állt egymással az őszinte liberalizmus a jelszóvá züllött liberalizmussal, akkor is, ha a kapitalista konstrukción belül szemben állt a demokratikus polgári radikalizmus a liberálizmussal, akkor is, ha az őszinte liberalizmus, a demokratikus polgári radikalizmus közelebb állt a szocializmushoz, mint ellentétei. Én nem hiszek abban, hogy a villanyvilágítás korában elegendő cél a villamosítás előtt álló falvakban a petróleum lámpával való világítás időleges bevezetése: célként csak a villanyvilágítás bevezetését lehet, szabad, kell kitűzni. Mint egyes híradásokból tudjuk, van még emberévő törzse az emberi nemzetnek. Alig hiszem, hogy ezeket előbb római polgárrá, majd keresztényekké, majd renaissance polgárrá kell átnevelni ahhoz, hogy utolérjék az emberiséget. Ignotus életművéből tehát számunkra, a mai magyar kritika számára, pozitív tanulságként, példaként csak az lehet élő, amit a francia forradal-

mak eszmevilágából, a klasszikus liberalizmus tanításaiból a szocializmus elmélete is magába ölelt s negatív tanulságként az marad, hogy a maradiság ellen nem lehet a kevésbé maradi álláspontról hatásos harcot vívni. A mi türelmünk nem a liberális tolerancia türelme *minden* lehetséges állásponttal szemben, hanem szocialista meggyőződésünk szilárdságának türelme, mely biztonbízunk abban, hogy az egyedül lehetséges igazsághoz előbb, vagy utóbb, minden jóhiszemű útkereső eljut, a tények kényszerében. De ez sem tétlen türelem, hanem ösztönző, serkentő, segítő, elvi megalkuvást nem ismerő bírálóat.

... Ignotus, aki elutasította az 1919-es proletárforradalmat, egy emberöltő után hazatért a szocializmust építő Magyarországra s itt halt meg közöttünk. Hogy mennyit értett meg világunk valóságából, azt első meghatott nyilatkozatai alapján nem lenne méltányos eldönteni. De azt tanúsíthatom, hogy derengett benne valami felismerés. Kardos Lászlóval fogadtuk őt a repülőtéren s együtt vittük őt utolsó pesti otthonába, a pihentető kórházba. S ahogy elfogtam tétova, zavart tekintetét, mikor ki-ki pillantott a robogó autó ablakán, azt mondtam neki: — Most a Bartók Béla úton megyünk, át fogunk haladni a Kosztolányi Dezső téren, a Móricz Zsigmond körtéren, ahol egyébként Karinthy Frigyes emléktáblája is látható s a szanatóriumba menet érinteni fogjuk a Bródy Sándor utcát s ha jobban leszél, elviszlek az Ady Endre utcába, a Babits Mihály- és a Tóth Árpád-sétányra, a József Attila utcába... Az átlátszóvá vált, parányi kéz ráhullt a kezemre s a holtáig elevenen villogó szem elharmatosodott a könnytől s könnyei prizmáján át láthatott egy villanásnyit abból, ami neki a legfontosabb volt, a magyar irodalom sorsából. „Szép, szép, nagyon szép” — suttozta s nem törölte le könynyeit, hagyta, hogy végigperegjenek arcán.